

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
535
Ser.

Title: *Kus a-Labop alky au*

535

535

कुशलवोपाख्यान from जैमिनि's भारत.

: Kuṣhalavopākhyāna from		Title
:	: Jaimini's Bhārata	Author
:	:	Editor
:	: Tab. 16.74	Year, Vols.
:	:	Publisher
535 :	:	Remarks

१८२१
७

कुशलवापारव्यानम्

५

१८२१

१८२१

कुशलम्

१

जैमिनिरुवाच संश्रामस्त्वमवदाज्जनवाक्त्रुवाहनपार्थयो यथाकुशस्यरामस्यवाजिमेधेययेधते जनमेजयउवा
च कथंरामः कुशपुत्रमहनच्छरेदृष्टिभिः कथंवतेनपुत्रेणहतीरामोणजिरे रामोनेवेत्तितंमृनुंयथावद्विस्त
राद्वद वित्रमुक्तंमहाभागयेदमकुशयोर्भृशं यथारामस्यपुत्रस्यवाजिमेधेययेधते वक्तुमहस्यशेषेणश्रो
तुंकोतुहलंहिमे जैमिनिरुवाच शृणुराज्जनमहाभागरामस्यचरितंमहत विस्तरणयथापूर्ववदतस्तनिशाम
य रामस्तरावेणहत्वाकुभकणमिहाबलं तथान्यान्राक्षसान्धारान्मेघनादमुखादूरणे सीतामग्निमुद्धृत्वा
दामादायस्वपुरीययौ विभीषणेनवीरेणलक्ष्मणेनमहात्मना तथाहन्मत्प्रमुखेवानरेःपरिवारितः अयोध्यां
प्रविवेशाथवसिष्ठप्रमुखवादिजाः पठन्तोमंगलंस्तुतैःरामसंमुखमाययुः वसिष्ठप्रमुखवानदृष्ट्वाततोदाशरथी
रथात् अवातरत्तदारामानमश्वकैसतान्मुनीन् पञ्चाञ्चलक्ष्मणःसीतानमस्कारप्रचक्रतुः तैस्तयातेनयु

१

कोसोरामोराजीवलोचनः कैकेयीचक्रामित्रांचभरतंलक्ष्मणस्तथा शत्रुघ्नंचपुरस्कृत्यववंदेरघुवंशजः कोसल्यां
जननीपञ्चान्नमस्कृतुमियायसः ऊटिलामललित्तांगीरामदर्शनिलालसां भर्तुःकुशपरीतिंगाहृषितांसरामद
र्शनात् दृष्ट्वापद्मपलाशाक्षरामंहर्षसमन्विता परिरभ्यचिरंतस्थोनिर्धनीधन्मागतं स्नापयतीदृगंभीभिः
स्नेहेनमहतासुते विशेषेणजटावतंचिरंस्नानविवर्जितं ततोरामकराग्रेणपस्पर्शजितनीतदा राक्षसास्त्रैःक्ष
तंदृष्ट्वाप्रोवाचवचनंशुभं वसिष्ठप्रमुखारामंब्रुवन्तिकिमिद्वचः अछेद्योयमभेद्योयमकेद्योयस्तत्तत्तददि
दानीदृथामन्येवाणेभिन्नोसिराघव अथवा शिवभक्तत्वामाहुः केषिन्मुनीश्वराः तस्मादित्तत्त्वयास्थानवाणा
नामितिमेमतिः स्पृष्ट्वातदंगंकोसल्यामुक्ताङ्कुरंसुदारुणं ततोरामोमहाबाहुर्जननीशिरसाचतां नमस्कृ
त्यतथावधूतपत्रच्छ कुशलस्वकान् हृषितोभ्रातृभिः संवैरयोध्यायामुवाससः पालयन्पृथिवीसर्वसिरोल
बनकान्ना प्रजाःसुखमवर्ततविप्रावेदपरायणाः आतृप्तश्चपयःपीत्वावत्साहर्षेणरेमिरे गोपालाडुडु
स्तत्रघटोभीर्गाः शुभास्तथा फलंतिसततदृक्षालताः पुष्पंतिसर्वदा औषध्यःफलवत्यस्ताकालोदारिद्र्यना

२ शनः शरदृतदमासाद्यज्ञानकुर्वतियाशिकाः यूपस्तभाः समंताश्चपताकैरुपशोभिताः एवमोऽप्यधु
 पितः पृथिव्यां विभिश्वतेर्वात्तभिरग्निकल्पैः रराजराजीवपलाशनेत्रो गुणैस्त्रिमिसत्त्वजैस्सुमोभिः २६ इ
 तिजैमिन्याश्चमेधिकेपर्वणिकुशलवोपारव्यानेप्रथमोऽध्यायः जैमिनिरुवाच दशवर्षसहस्राणिराज्यं च
 केसराधुवः प्रजानलेभेसीतायां पालयन्पूर्वजस्थितिं ततः कालेनमरुतासीतागर्भमधत्तसा नक्षत्रेवेष्ट
 वेतुयेपादतद्देवताभिधे चरेल्लगेनप्रवृत्तेचमातुर्देशांतरपदे ततः सचतुरोमासान् रमेपत्यासराधुवः कस्मि
 श्रद्रात्रिसमयेरामः स्वप्नददर्शितः सीतां भागीरथीतीरे विलपंतीमनाथवत् लक्ष्मणेनपरित्यक्तामित्यन
 विस्मयोमहान् रामः कृताक्रिः प्रातर्वसिष्ठमिदमब्रवीत् पुण्येतिथौ चपंचम्याख्योपुंसवनक्रिया कर्तव्या २
 शुक्लपक्षेतुल्यपक्षेनशोभना तावद्राममहाबाहो कर्तव्या विप्रतपेण मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो लक्ष्मणमब्र
 वीत् सीतापुंसवनप्रातः पंचम्यात्तद्विधायि तावत्त्वंगद्वयज्जनकचरसमानय विश्वामित्रमुनिश्रेष्ठ भवि
 मिः परिवारितं लक्ष्मणोपिनमस्कृत्यराममुत्तस्तोययौ ततो रामो महाबाहुः शिल्पिभिर्मंडपशुभं अकार

यन्निगव्यतिमितं मायामयं शुभं तस्मिन्वसिष्ठो रुचिरं स्फंडिलं पर्यकल्पयत् औदुंबरफलानां च स्रजंतत्र च का
 रुभसरलं विष्णुशुभ्रं च तथा सूत्रेण वेष्टितं पीठमौदुंबरतंत्रचतुरस्रसुवर्तुलं समकल्पय देतानि क्रियागानि मुनी
 श्वरः तावत्सदक्ष्मणस्तृणं विश्वामित्रमृषिं तप ऊनकंच समाहूय रामं नृचेदमब्रवीत् आगतो जनको राम वि
 श्वामित्रो महातपोः अध्यादिक्रियया भ्रातः पूजयैतौ समागतौ रामस्तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रमृषिं तप नमस्का
 राध्यदानेन पूजयामास तोतदा ततः प्राप्ते मुहूर्ते च वसिष्ठोऽप्याहरद्वयः रामत्वं सीतया साधु कुरुस्नानादिका क्रिया
 मंडपत्वं समायाहि मातृभ्रातृसमन्वितः अथ दशरथी रामः स्नानात् सीतया सह आगतो मंडपादिव्यज्राक्षणे
 समलंकृत वेदविद्धिः समाचारैः सविभिः कर्मकोविदैः ततो वसिष्ठो रामं तत्र तुष्टे संन्यवदशयत् वरुहामतथा पूर्वतिला
 व्याकृतिभिः क्रमात् वेकैश्च भ्रातृजः सर्वसलिलेनाभिषेचनं सीतायामूर्धजेष्वेव स्त्रवेषु समाक्षिपत् किं कुत्रय
 मितामालायज्ञागफलसंभवा वसिष्ठेन समाक्षिता विभ्रती जानकी तद्वा ब्रह्मगोलकसघातविभ्रती वरराजसा
 वीणा प्रवीणो भरतो वादय जानकीमभि सुशिक्षापयितुं गीतं गमस्येव बभौ विभुः एव कृतस्वस्त्ययनोरघुद

कुशलवो होमुनीश्वरान्नायस शर्करादिभिः संतर्प्य वस्त्राणि सुवर्णभूषणं ददौ तथा गोश्वगजानां द्विजैश्च ॥ इत्या
 श्वमेधिके पर्वणि कुशलवो पारव्याने द्वितीयो ध्यायः ॥ ॥ २ ॥ जेमिनिरुवाच ॥ जनक नापिरामाय दत्तं राज्य
 मकंदकं ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य स्वनिवासमथाययो ॥ अयोध्यायां दाशरथीरे मे लक्ष्म्या च संतिया ॥ एकदारा
 त्रिसमये रामः सीतामुवाच ह ॥ वदो हृदस्तावको भद्र के शुवस्तु शुभे वद ॥ सीता तद्वचनं श्रुत्वा भित्तोर मिदमब्र
 वीत् ॥ तव प्रसादान्ने सर्वे कामाः पूर्णाः संदानघ ॥ परं भागीरथी तीरं गंतुमिच्छामि राघवे ॥ सपिपत्य श्रुत
 वासेन नृप योजित वाससः ॥ जहासरामः किमिति न तस्मावनवासतः ॥ सीते त्वंदं डकारण्येन ववर्षाणि
 पंचव ॥ अथ वा दोहदस्ते यं प्रथमो निष्फलः कथं ॥ घातर्भागीरथी तीरे गमनं ते स्फुजानकि ॥ इति तस्येति श्रुत्य
 सुधापसुखं प्रभुः ॥ निशीथे च व्यतीते तु चाराः पुरचरानि दिशि ॥ रामं रहुः समानीय वाक्यमूचुः पृथक् पृथक् ॥ तव
 कीर्तिः प्रतापश्च वर्यते सर्वतो जनेः ॥ रामोऽप्युत्तरि वृत्तं जनानां कीदृशी स्थितिः ॥ मम वा मम भार्या या भ्रातृ
 णां दुष्कृतं किल ॥ तत्सत्यं वद चारत्नमाभीतिं न हि दंजतः ॥ चारेण रघुनाथं तु प्रत्युवाच ह सन्निव ॥ राम त्वदंशनादेव ३
 दुष्कृतं भस्मसाद्भवेत् ॥ तथापि दुष्कृतं मन्ये विपरीतं रघुह ॥ वयं स्त्रानानि बभामो पापानि चर घ्नतम ॥ त्वं दृष्ट्वा

सर्वपापभ्यो मोक्षामोरघुनंदन ॥ तथापि लोको दुर्वारः किं विदुष्टं ब्रुवत्यसौ ॥ निशीथे भ्रमता राजन् दृष्टं विव्रतरं म
 या ॥ कस्यचिद्रजकस्यास्यां पुण्यां भार्या त्यगाद्गृहं ॥ पितृवै रमसमासाद्य तस्मै दिनचतुष्टयं ॥ रजकारजकश्चि
 तामगम किं मया कृतं ॥ स्मृत्या गमविरुद्धो हि कन्यावासः स्ववेशमनि ॥ तस्माद्दुहितरं चेमां नयिष्ये भर्तृमंदि
 रं ॥ यद्यं वरस्तं कलुषं शोधयामः स्वकेः करैः ॥ तथा स्थितायां कन्यायां गृहे यत्नो न शोध्यते ॥ इत्युक्त्वा भ्रातृभि
 सर्वैरजकः परिवेषितः ॥ जामातरं समासाद्य तस्मै कन्यां समर्पयत् ॥ ततः कुहोऽब्रवीद्वाक्यं सै किंणी परि
 लेलिहन् ॥ जामाता हस्तमुद्यम्य रामो ह मिति ते मतिः ॥ राक्षसानां गृहे सीतां वसंती मा जहारयुः ॥ एतावदेव
 रघुनंदन सो ब्रवीच्च वाक्यं पुनश्च रजको ब्रुवते स्म कोपात् ॥ राक्षसमर्थपदवीमधितिष्ठता तद्रामेण यत्कृतम
 हं न तथा करोमि ॥ ततो मया वाक्यमिदं विचिंत्य सत्यं वदत्येष कुतो हिरामः ॥ गंतो तट द्वीपनिर्वातयुपः सधर्मयु
 क्तो पितृव्यो वाक्यकृता ॥ जतो दशास्यस्य मरीचिहंता सराघवः केन समो हिलोके ॥ अंबरे शुनिषण्णा यं म
 लिनश्च सर्वदा ॥ मूढो न वेत्ति तं रामं गुणितं रजकोद्ययं ॥ मनसा विंतयित्वेदं रामत्वा महमभ्यागां ॥ इत
 तं विसर्ज्य श्रुतिं तामास पार्थिवः ॥ शुद्धापि जानकीव न्हो लोके स्मिन्परिगृह्यते ॥ तस्मात्संजयं नो वेत्ति

चिरं ध्यौ स राघवः ॥ कथंतां मृगशावासीसीतां पप्रानिभाननां ॥ रजती श्रोत्रियो मुरव्यामाचारस्येव पद्मती ॥ अथ वेनां परि
 त्यज्य कळो विप्रो यथाश्रुतिं ॥ इति चिंतयतस्तस्य प्रातः काळो भवतुदा ॥ एतस्मिन् नंतरं रामो भरतो लक्ष्मणस्तथा ॥ रात्रुप्रश्ने
 तथा सर्वे सेवितुं रघुनंदनं ॥ ददृशुस्तदा सर्वे रामं ते दीनमानसः ॥ प्रोचुस्ते न्योन्यमासीतं रामं शाश्वतमुपागता ॥ अस्मान्
 दृष्ट्वा विषणः किं भ्रातुः साधुत्ववर्जिता ॥ किमस्माभिः द्विजैः श्रेष्ठां प्रातः प्रीतिता इति ॥ इत्येव सर्वदंतस्तस्मात्तरे वा द्विजैः ॥
 आगतारघुनाथं तं नमस्कृत्येदमब्रवीन् ॥ त्वमनस्का न सदा रामत्वस्य मर्पितं कर्मणा ॥ त्वद्वर्जितसमुत्कंठानां किमस्मात्प्रा
 नंदसे ॥ रामस्तेषां वचश्चत्वा शनैर्वीक्ष्य मथाब्रवीत् ॥ इति श्रीजैमिनि कते आश्वमेधिके कुत्रालवोपाख्याने तृतीयोऽध्या
 यः ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ रामस्तु कथं यामास चारणोक्तं यथानिजि ॥ सीतावगर्धने लोके यथा पाषांडि क्षिप्रं ॥ लोका
 पवादसीते न जानकीत्यस्य ते मया ॥ ससारभयभूतिन योगिनाममनायथा ॥ तद्रामवोक्पमाकर्ण्य कं पितान्नेरघुमना ॥ भ्रात
 तरस्ते च यो भवन्तरो मां चितवपुर्धरा ॥ अब्रुवन् भ्रातरस्तत्र रघुनाथमिदं वचः ॥ कृपालुत्वं राम नंदं त्वं चैव परिभो यवो ॥ अंत
 र्ज्येभ्यो बलात्कश्चित् कपिलां गासमानयेत् ॥ पश्चात्संसर्गदुष्टत्वात् जेतो विपिनेतुकः ॥ सीताश्रुद्विददुःखमना हनो

ग्निमुरवात्पुरा ॥ तत्त्वया विस्मृतं रामयच्च पित्रामुदोदितं ॥ वक्त्रो प्रदीपे ज्वालाभिरुत्तिहंती भिरंबरं ॥ सीतायां च प्रविष्टायां त
 दादशरथो ब्रवीत् ॥ विमानस्त्वं वरे रामत्वां प्रतिदृग्बचः शुभं ॥ इमां शुभां दिदृक्षुः जानकी भर्तृनयरां ॥ अस्याश्चरित्रेण कु
 षं तत्सर्वं विमळीकृतं ॥ येन ता पुत्रशोकेन तेषां गतिरनुमता ॥ जानकी मत्सुरवाये वने नवासस्त्रिविष्टे ॥ एतदशरणेनोक्तं व
 चनं विस्मृतं वया ॥ ब्रह्मादिभिर्देवैर्गणैर्विप्रैर्न तच्च विस्मृतं ॥ वक्त्रो विशुद्धावेदं ही कुलपुत्रकठिकामळा ॥ गुंफिता वानरे ह
 ष्टैः कपोलस्त्रायथाभवेत् ॥ तथा पिचमनो रामकठिणं परिचक्षते ॥ मार्कंडेयः भरतेनेदं वीक्ष्यः प्रोक्तो रामो ब्रवीद् वचः ॥
 सत्यमुक्तं त्वया प्रातः शुद्धा जनकनंदिनी ॥ लोकापवादो दुर्वारो राज्ञां कीर्तिविनाशने ॥ कीर्तिहा न जन्मयेषां जीवतोपि
 मृताहिते ॥ पुरुरवा हरिश्चंद्रो नहुषो वै न्यएव च ॥ विशिष्टान्पमान्यास्ते गीयन्ते यशसा पुत्रि ॥ येः पुत्रैर्बहुभिर्दरिपु
 सामप्ययत्रो भवेत् ॥ त्याज्याः पुत्रा बांधवाश्च दारा प्राणप्रिया अपि ॥ देहं कैश्चित्परित्यक्तं राज्यं राज्यसु विस्मृतैः ॥ न
 स्मादिमां परित्यक्ष्य जीर्णं त्वचमिदोरग ॥ जीवके मामके चेच्छातवके केचि नंदन ॥ पुनस्तव पानवक्तव्यवचनं तदिदं
 मयि ॥ तावत्स लक्ष्मणः कुहो धुन्वन् हस्तमथाब्रवीत् ॥ आः किं लोकापवादे न ह्याज्या सीतारघूदह ॥ भार्यकलहतः क

कु. ल. पा. श्चिन्मातरं त्यक्तुमर्हति ॥ कस्मान्न सर्वलोकस्य मातरं त्यक्तुमिच्छसि ॥ के लोकास्तानि व्याप्तिवेषां यद्वृणोति हि ॥ नेत्रपूयेर
 धमुं देवैर्नैर्दृश्यते श्रुतिः ॥ सा किं त्याज्या हि जवैरिति रामविचारय ॥ शत्रुघ्नः कुपितस्तावद्राघवं प्रत्यवाचत ॥ रामन्वये ह्येव
 ब्रूषेत्यक्षेपे प्राणानि मान्दृथा ॥ त्वया ये त्याजिताः प्राणास्ते मरत्वं प्रपदिरे ॥ यदि तान हिंस्यसि प्राणाश्च मरत्वं श्राविष्यति ॥ अथवा
 त्वो मृते सीता जीवयेत्यतिलालसा ॥ त्वं धर्तुमिच्छावाक्षीम्यता जीवयसे कथं ॥ शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनं शनैः शनैः ॥ राम
 आत्मानमप्यहं ह्यायुष्मात्वा पुरुषर्षभा ॥ अपवादक्षयाद्भीतः किंपुनर्जनकात्मजा ॥ रामे वदति दुर्वारि सीता त्यक्तं कृतोद्यमे ॥ त
 स्माद्भरतशत्रुघ्नो गृहान् स्मादगच्छतां ॥ लक्ष्मणो न मे मयोरामं त्यक्त्वा दुःखाटवीं गतं ॥ लक्ष्मणं विदुर्लक्ष्मणो वचनमब्रवीत् ॥ दस्वा
 रामः सौमित्रेष्ठिं पुरवदुन शिरो मे मा विचारय ॥ सीतां भागीरथीतीरे स्थवा न्यक्तुमर्हसि ॥ सीतागर्भं भवो दोषो न मे मा
 स्तमानद ॥ न वे मा वै च न भ्रातः सीतां मुंचस रितदे ॥ रामेणोक्तो लक्ष्मणस्तु ब्रीडया वचनं स्तुतः ॥ यन्तारमब्रवीद्वाक्यं रथमान
 यस्त्वरं ॥ तेनानीतरथवरं समारुह्य जगाम सः ॥ सीता भवनं मुद्विपततो श्वो व्यपतद्भवि ॥ अथ यन्ता कषाघातेः स्नादिना स्ने
 ययुः शनैः ॥ संप्राप्य सीता भवनं लक्ष्मणो वतरदृथात् ॥ प्रविश्य भवनं सीतां नमस्कृत्या पुरा श्रुत्वा ॥ अभितं घनयत सीता लक्ष्मण

वाक्यमब्रवीत् ॥ सीतोवाच ॥ मनोरथप्रदो भर्ता मम राजीवलोचनः ॥ मया ह संत्याय शत्रौ याचितं तद्ददौ रघुः ॥ दत्तेपि निः
 फलं तावदावत्वं नैव दृश्यते ॥ अधुना तद्रघोवर्क्यं सत्यं कर्तुं त्वमागतः ॥ गृहिष्यामि विवित्राणि वासांस्यगुरुचंदनं ॥ मुनिभ्यो
 मुनिपांस्त्रिभ्यो दातुं श्रेयो भितृहये ॥ ततस्यावचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो हृदिविव्यधे ॥ मुंचनं श्रुतिशनकरेवं कुर्वंश्च सो ब्रवीत् ॥ श्वा
 तुर्वचनपाशेन बद्धः परवशस्तदा ॥ जैनिरुवाच ॥ ततः सीता दुकूलानि निदधे स्यंदेनोपरि ॥ अजिनानि विवित्राणि
 स्वाद्यानि विविधानि च ॥ पादुके रामचंद्रस्य सुवर्णमणिचित्रिते ॥ एवं संस्तोष्य वस्तूनि श्वश्रुप्रष्टमथाययौ ॥ कौशल्या रामज
 ननी सीतान्त्वेदमब्रवीत् ॥ दोहदो मम संजाता गंतुं भागीरथीति ॥ तंतुं पूरयितुं प्रासौ लक्ष्मणो मम देवः ॥ अनुशायुष्मदीया चेत्
 नोगलामितद्वनं ॥ कौशल्यावाच ॥ सीते कथं यासि वनं दृक्षकं टकसंयुतं ॥ मुखप्रभाते मळिना तवांशो शुष्यतः श्रमा
 तः ॥ सीतोवाच ॥ मज्जन्ती वनवासी च सदा कंठकमर्दिनः ॥ निर्मलो जीवमद्यस्तु वानराश्च कोटिशोरणे ॥ तस्मरंती दृश
 त्वां हि प्रयाग्यत्र न संशयः ॥ राम नाम जपत्याश्रममोष्ठौ शुष्यतः कथं ॥ मनोवाक्कायतः सेवायुष्मदीया कृता मया ॥ ततो मम
 वने वासे भविष्यति च नो मिव ॥ इति प्रदक्षिणां कृत्वा सीता स्वश्रौं सिनंदिता ॥ कैकेयी च सुमित्रां वनत्वा पृष्ट्वा जगाम सा ॥ य
 त्रासौ लक्ष्मणः शूरो रथमादाय तस्मिन् वा ॥ आरुरो हरथं सीता हर्षनिर्भरमानसा ॥ सगद्गदितं कंदो लो लक्ष्मणः प्राह सारथे

नोदयाश्वावरकषाघातेर्यथाशीघ्रं ब्रूयपि॥ सारथिरु अहमभ्वमनोवेप्रियथावसुरूपमभ॥ चलाचलप्रोथामिषा
 दंतुकामादुमेहया॥ शीघ्रं यदि वगळामस्ततो नश्चरणेर्मही॥ इयेतसीतादुःखेनदुःखितादोविशेषतः॥ स्यामेनोगतिः श्लाघ्या
 नेदृशंकुछितेपथि॥ इत्येवं हृदि मन्येहं वाजिनां भरतर्षभ॥ तथापि प्रेषयाम्यद्यप्यमेहरत्तलाघवं॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं रसा
 रथिः पाणितले नैजघानकंधरां॥ रत्नमीनसनादाय कषा मुदीरयन् प्रणोदयन् स्तीव्रहयांस्तथामुहुः॥ ॥ इति श्रीजोति
 निकृतेभारते कुशलबोपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥ मार्कंडेयः॥ ॥ गच्छंतीतीसमालोक्यसीतां पद्मनिभानना॥ अ
 यो ध्याकिमुद्योग्यास्तेतस्यादुःखेन दूयते॥ अज्ञानां पल्लवे नैव वारयंती वदत्यते॥ ततस्तेन रथे नैव गच्छंती जानकी तदा॥ दृश्यते
 दुर्निमिता निघोराणि सुबहुनिव॥ शिवासमुखमासाद्य व्यरावीक्षे रवं रवं॥ हरिणामार्ग्यभागमुल्लंघ्य प्रधावंतश्च सवेशा॥
 स्फुरती स्मततो नेत्रं दक्षिणं पुरुषवभ॥ विस्मिता जानकी वीरं लक्ष्मणं प्रत्यवोचत्॥ पश्य लक्ष्मण चित्ता निशिवागो मायुगो
 मृगाः॥ मार्गमावृत्य तिष्ठति रुदंती भयसूचका॥ परं स्वस्त्यस्तस्मान्नायको रात्र्या हर्षकारिणे॥ तस्य बाह्वोर्बलं भयाद्वा सुख्यं परिव
 र्धते॥ येन रामेण धीराणि रक्षावृंदा निभूतले॥ पातितानि शोरेस्तीक्ष्णेः शुभ्रं तस्यास्तु सवेदा॥ रवरश्च द्रुपणो येन त्रिशिरायम
 सादनं॥ विभीषणो भयात्रा तोलकाया स्थापितः सुखं॥ महाबळो रावणकुंभकर्णो लंकापती तोपतितो दृष्टिव्या॥ पापस्य साक्षा

दिवमूर्तिभोगोभिन्नोरणे येन शोरेः सतीक्ष्णेः मंदोदरीनेत्रजलैश्चलं कामभ्यक्ष्यवीरं हरिस्तनुमार्गं यः प्रेरयामास मध्यमिव स
 राघवो विभुस्वरूपप्रदोस्त एवंच दंती जनकात्मजासौ त्रिमार्गगां प्राप्य मरुघनाशिनीं कल्लोलजलैर्गगनं लिहंती पयोतिगो
 रंध्रं दंती चरोष्यं जव्याश्च पंकुणिंदवदाश्मसारं स्वर्ज्य रूपां कदलीफणसावलीनां सातां च भूधरस्ततः प्रसमीक्ष्य सीताह
 वाबभूव सफलं मम जन्म वेतत्॥ रामस्य कीर्तिमिव पंकुजं नालिनीतां सीताजहा वितियमस्य स्फुराश्रयेण मार्कंडेयः ल
 क्ष्मणस्तथा तस्या देवतायै वरांगनां नावं नाविकसंयुक्तां माकरोहतया सह गंगायास्तटमासाद्य बभूव भयविवर्धनं अवता
 र्य गतः सीतां नाविको लक्ष्मणस्तथा सौमित्रिजनकीवापि सस्मृतुं जहृवीजलैः परिधाय ततो वस्त्रे जग्मतुर्गदिरं वनं य
 स्मिन्धवाश्चरवादि राधाश्रये वदिरास्तथा वर्वराः पिप्पलाः शुक्लाः कोटरेश्चोपलक्षिताः कुशानां कंटकास्तीक्ष्णाः तथैवागो
 मूत्रका अपि निंबाश्च बहवः सति क्रूराः पक्षिगणास्तथा जीर्णा बोधिद्रुमाश्चैव काकाः कौंकारकारिणः तेषां कोटरमध्यस्थः
 सर्पा फुल्लकारकारिणः चित्तलावन्ये मदिराः सुकरा स्खलदंष्ट्रिणः आश्रमगाणां संधत्तुं निश्चला योगिनो यथा विडा
 लान् भुवि कविलं समासाद्य खनंति च तथा विधं वनं हृस्वा सीतारोमां चितावभौ॥ यथारामस्य कीर्तिश्रीः कंटकैः परितप्य
 ते सीतोवाच सौमित्रे न वपश्यामि मुनीनामाश्रमानहं पवित्रवेष्टास्तान् सर्वान्न पश्यामि तपस्विनां मौज्जीकुला

कुशललो. कृष्णजिनधरा नृणां तान् दातान् शिरवाभृतः शशिपुत्रान्नपश्यामि मुनीन् बल्ललवाससः नान्निहोत्रोत्थितो भूमौ दृश्यते भरताम्
 ७ कृष्णसर्वतो दृश्यते वायं दाहः काष्ठतणान् दहनं नवेदध्वनिरस्यमानिः श्रूयते पक्षिणां रूतं कथं वेदध्वनिः श्राव्यः त्यजं सारचुनं
 दनं मया सोरघुनाथो यस्य को बुधाततो नहि दृश्यते मुनिपुत्राश्च मुनिपुत्रो मुनीश्वराः परिव्रजेरु दृश्यते पवित्राश्च मवांसिनः
 मयारामपराङ्मुख्या पवित्रात्मकरूपया कथं तान्यग्निहोत्राणि दृश्यते वनवासितां वचः सतरयाः सोमित्रिः शृण्वन् यशूण्य
 मुंचत अधः पर्यन्तु वाचा सोलक्षणैर्गोविन्दलो भवत् लक्ष्मणः सीते त्वया श्रमं रम्यं गम्यतां हि शानेः रूपेणैः ममासौ प्रेरया मा
 सत्वां हंतुं गहने वने किं करोम्यवशमातः भ्रातुस्तस्य ववो हरन् रामेण त्वं परित्यक्तो सत्यं लोकोपवादतः इति तस्य वचः क
 लानि पपात महीतले मूर्च्छिता जानकी तस्मिन् वराद्रोहिणी यथा किं न मूला यथा वल्लभः शरत्काले निषिद्धिता कुमारी सप
 दृष्टवत इत्साभूतले पतत् ततस्तालक्ष्मणस्तो यं वस्त्रातेनापि जीवयत् वस्त्रेणैकेन वैद्यया कुर्वन्नेव स्रवज्जला उवाच यदिसा
 मस्य साक्षात्सुवाकृता मया तद्दृश्यं जानकी शीघ्रं समुत्तिष्ठतु तादृशी इत्येवं वदतस्तस्यैव तनामूलमस्य नवसमुन्मील
 यंती लक्ष्मणो वीक्ष्य सा पुनः अवावत शनैरेतं मालत्का गहने वने कथं यास्यसि सोमित्रि जनस्थाने यथापुरा देवराणां वरत्नं
 च मम पूज्यत सोमतः रक्षिता दंडकारण्ये विराधां गगता पुरा फलमूलां बुभुक्षुः शूरेः परिवर्तयिता वृथा पणशाला विधि

त्रास्तामदर्थमुपकल्पिताः ॥ दुहानी त्वदृते सौमं हं किं करिष्यामि लक्ष्मण ॥ अग्रतो याति मां रामं पृष्ठवत् च कानने ॥ त्वया तेन चूडी
 नां मां कस्मात्तापीह विधत्ते ॥ दाहादुःखं मया प्राप्तं रामो मां विजहोयत ॥ अपराधादृते वीरो रामो राजीवलोचनः ॥ मनसा कमणा
 वा वा नापराध्याग्निमित्तं पतिः ॥ सदा तच्चरणौ चित्रे चित्त्यामिममो रमौ ॥ मुखं पत्रपलाशाक्षं निर्मलं चंद्रविंबवत् ॥ चारुदंताक्षि
 नासाभ्यां कुंडलाभ्यां समन्वितं ॥ मुक्तामणि कपयुक्तेन मुकुटेन विराजितं ॥ कथं दृश्यामिरामस्य पतिता गहने वने ॥ का कपक्ष
 धरः पूर्वशर्मः को शिक्संयुतः ॥ आगतो मिथिलायां त्वया सह महामते ॥ ज्यंबवं च द्विधा चक्रे परिणेतुं च मांधनुः ॥ मदर्थं वा
 नरेः सार्धं पः सरव्यं व्यवदाद्रघुः ॥ मद्वियोगे सति पुरा लिंजिता येन पादपाः ॥ सरामो व्यजहात्सीतां देवमेवात्र कारणां ॥
 नरोषस्तस्य रामस्य अहं मनसि चिंतये ॥ लक्ष्मण त्वं महाबाहो श्वश्रू विज्ञापयेति च ॥ युष्माकंचरणौ नित्यं चिंतयामियं न
 चरी ॥ वृथा ह च वनेत्यकारामेणास्मि निरागसा ॥ इत्येवं विलपंती सा जानकी गहने वने ॥ प्रावर्तत शुभाचारा लक्ष्मणं वाक्य
 मब्रवीत् ॥ सीतो वाच ॥ व्यापारे स्मिन् कथं रामस्त्वां कृपा लुभयोजयत् ॥ प्रेरणीयः स सुग्रीवः कठिणो ध्वातुघातकः
 विभीषणोऽपि बलवान् रावणस्यानुजोऽश्रुवत् ॥ वृथा त्वं प्रेरया मां सत्यागे मे रघुसत्तमः ॥ गच्छ लक्ष्मण भद्रं ते स्वपुरं रामपा
 छितां ॥ मार्गक्षेत्रं भवतु ते भ्राता ते कुप्यते रघुः ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा सोमित्रि दुःखितो भवत् ॥ प्रदक्षिणीं कृत्य वदानं मश्रु क्रेषवा
 घ्रुवः ॥ गच्छन्तु वाच सोमित्रि जानकी वनदेवता ॥ रक्षतु विपिने तस्मिन् एष गच्छामि तद्दशः ॥ नित्यं यो लक्ष्मण धीराः पश्यन्ते न क

मू आत्मज्ञां ॥ पश्यती जानकी ॥ तं लक्षणं स्यादिति श्रुत्वा ॥ न ददर्श यदा तं तु नियपात धरातके ॥ मूर्च्छिता जानकी तत्र मुहूर्तमिव तिष्ठति ॥
 ततो हिवीरः सौमित्रिः स्नात्वा भागीरथीययौ ॥ दकाकिनी वनबाका विललापमृगी यथा ॥ हापायं हि मया वीर्यं त्यक्त्वा स्मि गदने वने ॥
 ईशो विलोकयामास शरण्याश्च प्रदिशस्तथा ॥ आगमिष्याति वीरो सौ नक्षत्राणो हि पुनश्च किं ॥ पुनर्भूमी मवापासो जानकी भय
 विदूका ॥ तां दृष्ट्वा दुःखितां हंसा रुदंति स्वैरनिखनाः ॥ भूकोणो निपरित्यज्य तदुत्तमिना भवतु ॥ तणां कुरान्यरित्यज्य सीतां पश्यंति तां
 दृशी ॥ एणेशावाहरिण्यश्च वृजसारा विरोषतः ॥ मयूरान्त्यमुत्सृत्य तस्मिन्काळे प्रधावताः ॥ शकुन्ता विजृम्भयं छायां पक्षैरकुर्व
 त ॥ जलच्छाये क्षिणश्चापि त्रिषु जलनकात्मजां ॥ चर्मयः पुच्छचर्मैर्वीजयं त्यज्य जानकी ॥ ववोभा गीरथी तीरे वायुः पुष्पाण्युपहरन् ॥
 विचेष्टयंती मुक्तकेशा भूमिपां सुभिरावृताः ॥ किंकरो भिक्कगच्छामिको मे त्राता भविष्यति ॥ यदि प्राणा निमान्यक्षेत्रे भ्रूणहत्या भवि
 ष्यति ॥ इतस्ततो धावमाना प्रस्ववळंती पदे पदे ॥ कुरानां कंटकास्तीक्ष्णास्तत्पादोरुपुःक्षुराः ॥ स्रष्टुं वेरुधिरं क्षत्रं वेदेही भरत
 षिभा ॥ एवं दुःखादुरावाकावर्तते स्म तदा वने ॥ तावन्तु धीमान्बहुभिः समेतो वाल्मीकिरप्येव सह शिष्यसंघे ॥ प्रपश्यन्त्यच्छदयि
 तुं मर्यादं समागतस्तौ ददृशौ निषणां ॥ ॥ इति श्री जैमिनि कृतं भारते आश्विमेधिके कुशलवोपाख्याने पंचमोऽध्यायः ॥
 ॥ मांकड्यः ॥ ॥ वाल्मीकिस्तान्तो दृष्ट्वा विह्वलादीनचेतनां ॥ तपसि हि मिवाच्छिन्नां स्वकीयामनवेक्षणात् ॥ उवाच कावक

कः ल्याणि पुत्री कस्य परिग्रहः ॥ कस्मादस्मिन्वने शून्ये उष्यते निरंतरं त्वया ॥ सीतोवाच ॥ मुने तुभ्यं न मोक्षार्थं रामस्याहं
 वने चरी ॥ त्यक्त्वा तेनास्मदीयेण न जाने केन हेतुना ॥ वाल्मीकिः ॥ सीते लभस्व पुत्रौ द्वौ मारो कंकुरु सुव्रते ॥ वाल्मीकिरि
 ति नाम्ना स्मिन् मुनिर्जनकपूजितः ॥ आश्रममेकसु चिरं पत्रपुष्पलता चितं ॥ पणशाळां विधास्यामित्वदर्थं विरवर्णिनी ॥ तत्र प्र
 सृतेः सुखदा भवती तव जानकी ॥ मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहृष्टा जनकात्मजा ॥ निदार्घ्यां तमियूरिव श्रुत्वा प्रावृत्तघनस्वनं ॥ बाढमि
 त्येव मुक्ता सा प्रययौ पृष्ठतो मुनेः ॥ तया सह माहाभागो वाल्मीकिः प्रापवाश्रमं ॥ यस्मिन्वाग्राश्वसिंहाश्वे गोप्तिः कीडंति हवि
 ताः ॥ विजालास्तेषु लीयंते मूषकास्वबिलं यथा ॥ न कुळाउरगेश्चैव मयूरश्चात्र मरे ॥ निर्वैरमाश्रमं दृष्ट्वा वाल्मीके रक्तपोबका
 त ॥ ऋषिभायश्चुभाचारामुनिपुत्राश्च शोभनाः ॥ हर्षेण महता युक्तानमश्चक्रे पुनः पुनः ॥ तामिस्तेस्तप्रयुक्ता सी जानकी वनजे क्ष
 णा ॥ कल्पितां मुनिपुत्रैस्तपणशाळा मुपाविशत् ॥ दत्तानि मुनिपत्नीभिः फलानि बुभुजे पयः ॥ पीत्वा तं निर्मुक्तं तस्य शाळायां शीतलं ज
 लं ॥ नमो तच्चरणौ नित्यं वाल्मीकिं श्रुत्वा कथाम् ॥ इत्थं तस्यावसंत्याश्वसीतायाश्चागमत्तदा ॥ मासागर्भस्य वाल्मीके राश्वमे फलि
 तमु ॥ अतीतेन वमे मासि जानकी सुषुवे यमो ॥ निशीथे सुमुखे तमुनिपत्न्यो विवक्षणाः ॥ तत्रत्यमुपचारं तु कल्पयामासुराग
 तो ॥ गायंति गीतं हर्षेण सीतेयं स्रष्टुं वेयमो ॥ अनयोः प्रभया वचमदी प्रमासीत् समंततः ॥ दिशश्च निर्मळा जाता ववोवाक्तेतसौर
 प्रदक्षिणा भिस्तत्रैव बाळाभिस्तदुताशनः ॥ ततः शिष्याः प्रधावन्ति वाल्मीकिं प्रतिशंसितुं ॥ अस्तपु ॥ यो भो ब्रह्मज्ञानकी

कु. ल. पा. जानकी विस्मयो महान् ॥ ततो मुनिः कुशावरम्या नलवान्मुष्टिमितादधो ॥ आगतौ यत्र नौ बाळौ दृष्ट्वा हर्षमभिविभक्तः ॥ तावत्प्रापि च दत्तं श्रुत्वा
 वैः सायै मुनिस्तदा ॥ तन्नाम्ना नौ मुनिश्चक्रे हर्षितो जानकी सुतो ॥ दिने दिने वर्धमानो चन्दस्य विवाहितो ॥ नामकर्म तन्त्रके बाल्मीकि मु
 निसन्तमः ॥ द्वादशावततो मो जीवधनं व्यवधातयोः ॥ प्रार्थयित्वा कामधेनुं कर्मनुष्ठानसिद्धये ॥ कामधेनो सकाशाद्वसन्तः प्रदुरस्रुतः ॥ सु
 पवित्रं मुजान् शारकाश्च विविधा अपि ॥ चंद्रबिंबसमाजाता अपुषा शतशस्तदा ॥ धारिकास्तैलपक्वाश्च शतछिद्रा उद्वराः ॥ फला
 न्यमृतकल्पा निना स्वादुन्यनेकशः ॥ कारजिकामोदकाश्च तथो वसत्रसंभवाः ॥ निरूपाणां च माषाणां च नाशीकरसमुद्रवाः ॥ नारबीजो
 द्रवायैश्च निर्यासकृतबंधनाः ॥ फेनिकाश्चंद्रबिंबाभासहस्रपुटसंयुताः ॥ पर्पती माषसंभृता तथा तंडुलचूणजाः ॥ हिगुजीरकसंयुता दा
 लवणेन समन्विताः ॥ एवं विधानि चान्ना निपक्वान्ना निदधो हि गो ॥ तेन चान्नेन बाल्मीकिस्तप्यामास तान् द्विजान् ॥ ततः कृतोपनयनो
 द्वादशाब्दे कुशीलवो ॥ अध्येषातं शिशूवेदसांगं बाल्मीकिनोदितं ॥ पश्चाद्ग्रामस्य चरितं जगत्तु मेधुस्त्वतो ॥ लवस्ताळधरश्चासीद्दीप्ताह
 स्तं कुशोज्ज्वलः ॥ आलपे गगनं सर्वव्यापितं तच्छृण्वतां मनः ॥ ततस्तमुनयः सर्वसाधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ धनुषी प्रददो धीमान् बाल्मीकिः स
 गुणैर्दृढः ॥ इषुधनिक्षयान् प्रादात्ताभ्यां तस्य मुनेः सरवा ॥ तपो बलं ते सर्वमुनयः प्रददुः शरान् ॥ किरीटकवचे चान्ये प्रददुः स्वह्मचमणी ॥
 एवं धनुषी वीरौ तनुत्राण समन्वितौ ॥ काकपक्षधरो वीरौ आश्रमं चैरनुश्रवतो ॥ सीता शुश्रूषमाणौ च कंदमूळफळादितिः ॥ ॥ इति श्री
 जैमिनि कृतं महाभारते कुशलवोपारव्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥ मार्कंडेयः ॥ ॥ अयोध्यायां महाबाहुः पाठयन् रघुवंशजः ॥ न शर्मले भे

रामो सौ ब्रह्महत्यासि पीडितः ॥ अश्वमेधं कृतुं वरं कर्तुं कामो भवद्दधुः ॥ वसिष्ठं स समाहूय विश्वामित्रं च गालवं ॥ वामदेवं मुनिप्रेष्ठमिदं वचन
 मब्रवीत् ॥ अश्वमेधं करिष्यामि कथ्यतां तस्यैव विधिः ॥ अश्वश्च कीदृशो भाव्यो दानं कीदृशं भाव्यते ॥ किं स या करणीयं स्याद्भक्तकीदृशं भावि
 ष्यति ॥ ततो वसिष्ठः कथयामास वदुः खेन साध्याः खलु यद्दधुः ॥ अश्वश्च भाव्यः कुमुददुवर्णः पीतश्च पुच्छे मलिनश्च कर्णः ॥ सरक्षणी पादुम
 कं प्रवर्तैः धृतः परश्चापि स मोक्षणीयः ॥ आरभ्य अस्मिन् हिमखे द्विजायाः पूज्याः सहस्रं परितोषणीयाः ॥ एको रथो वारण एक एव दशाश्वमु
 ख्याश्च सुवर्णभाराः ॥ शतं गवां हेमसुवर्णभरणं प्रस्तुत्वा देवो वरमोक्षिनां ॥ एकैकयो रथे चतुष्टयं च कार्यं बुद्धिं रक्तं च देयं ॥ असी पत्रव्रतं
 रामकथं च हि विधास्यसि ॥ यत्तु कर्मणि भार्या वै द्वितीया सहधर्मिणी ॥ तथा विरहितं कर्म विफलं परिकल्प्यते ॥ रामः ॥ सौवर्णप्रतिमा कापा
 जानकी सदृशी प्रभो ॥ तादृश्यं सीतया साधं करिष्ये व्रतमुत्तमं ॥ अश्वमेधसमारंभः क्रियतां मुनिपुंगवाः ॥ अश्वशालासु रत्नचिरं शास्त्रोक्तैर्
 क्षणेभ्युतं ॥ निरीक्ष्य वाजिनं मेधं ततो दीक्षा प्रदीयतां ॥ तद्भाषितमुपश्रुत्य वसिष्ठो मुनिर्भित्तः ॥ वाजिशाळासु रत्नमश्वमाहरयन्तरे ॥ गोक्षीरव
 र्णं मुखतः कुंकुमासंस्केसरं ॥ एकतः श्यामकर्णं च हयमोलाक्य विस्मिताः ॥ वसिष्ठो ब्राह्मणः श्रेष्ठान् सहस्रं परिपूजयन् ॥ वस्त्राळं कारणे दि
 व्यै वाजिभिश्च मनोरमेः ॥ रथे च वारणे मत्तैः तपनीयभरैः श्वसैः ॥ दोग्धि सिधेनुभिश्चैव पूजयामास तान् द्विजान् ॥ ततश्च दीक्षितो रामस्ता
 दृश्यासीत या सह ॥ हयं तं पूजयामास चंदनेन सुगंधिना ॥ पुष्पिस्त्रभिश्च चमरेर्भूषितै रघुनंदनः ॥ भाले पत्रं सुवर्णस्य बाध्वा तस्य हय
 स्यसः ॥ तत्र पत्रे लिखितवान् रामो ददृश रथात्मजः ॥ एकवचिको शल्यातस्याः पुत्रो महाबलः ॥ तेन मुक्तं हयं वरं गच्छतु बलिनो नराः ॥ इत्यपि कं
 प्रायसहितं भाळे पत्रं व्यशो भन ॥ शत्रुघ्नतु समादिश्य रक्षणे तु रगस्य हि ॥ ततः सतुरगो मुक्तो पृष्ठतो लक्ष्मणो नुजः ॥ अक्षो हणी भित्तिस्तपि

जगाम सहितो बळी ॥ नानादेशान्यतिक्रम्य नगरोपवना निव ॥ राजानस्तं हयं वीक्ष्य नमश्चकुरवांश्चरवा ॥ भीता ये बळवंतस्ते जगदु
स्तं हयोत्रम ॥ तान् जित्वा बळिनः शूरैः शत्रुघ्नो भुमोचय ह्वय ॥ ततः सतुरगो प्राप्तावाल्मीकेराश्रमं शुभं ॥ वाल्मीकिर्वरुणाहतो मरवा
र्थं तळमभ्यगात् ॥ आश्रमोपवनं रम्यं प्रविवेश तुरंगमः ॥ द्वाडिमी पलिता यत्र चूताः पल्लवितानवाः ॥ मुनिदुमाः पुष्पभासाः धा
त्र्यश्वफलसंयुताः ॥ द्राक्षिकामंडपारम्या फलभारावनामिताः ॥ रभास्तफळितोप्यत्र स्वलेकिताः किंसमागताः ॥ तद्रक्ष्यमाणो वी
रो सौधनुः पाणिलवो बळी ॥ पूर्वकुरान् चरंतं तं वा जिनंददरोलवः ॥ सविपुत्रान् समाह्वय हयाभ्यां सजगाम सः ॥ हरेर्भाळगतं पत्रं
वाचयामास बालकः ॥ एकवीराचकौ शल्यातस्याः पुत्रोरधूदहः ॥ तेन रामेण मुक्तो यं वा जिंगळ्हा तिमं बळी ॥ पत्रस्थं तमसि प्रायं
ज्ञात्वा शीघ्रैलवो ब्रवीत् ॥ अस्माकं जननी वंध्या एकवीरानसा किमु ॥ एतेव सुकावचनं लवो दध्रे तुरंगमः ॥ उत्तरीयं समुक्षिप्य बंध
कदलीतरो ॥ वारयंती स्मृतं वीरं मुनिपुत्रा शयान्विताः ॥ लवत्वं या राजवाडी वृथायं बध्यते बळी ॥ अस्य ये रक्षका वाहिना यिष्यं
ति न बध्यन् ॥ अनादृत्य वचस्तेषां माह सीतोदरोलवः ॥ यदि मुच्यामितं बध्वा मुच्येयं भयरांकया ॥ परं श्रेयस्तमेन श्रेयं ब्रूजी भ्रातुः
समानयेत् ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके जैमिनि कृतं कुरालवोपाख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ मार्कंडेयः ॥ ॥ त
तः प्राप्तं महत्सेन्यं रथवाजि समाकुळं ॥ मज्झि रदसं बाधं पति शिश्व समाकुळं ॥ रथिनः शतसाहस्राः शान्ताः शत्रुघ्नपालिताः ॥ कु
तोश्चेति व्याहरंतो महाबळसमन्विताः ॥ ददशुः कदलीस्तं से बहमभ्वं महारथाः ॥ पट्टधुः केन बहोयं लघूंस्तादृजं लवारिणाम् ॥

ते ब्रुवन् ब्रह्मदक्षस्य मूळे तिष्ठति निर्भयः ॥ लवेति नाम्ना विख्यातसेनायं विधृतो हयः ॥ प्रहस्य रथिनस्ते तु न जानात्येष बालकः ॥ मुच्य
तां मुच्यतां चाश्वो यथाशौघं ब्रजे हरिः ॥ तावन्प्राप्तो महाबाहुर्धनुः पाणिलवो बळी ॥ किमितंगं विते वीरैः क्रियते हयमोचनं ॥
विच्छेदहस्तान् सबळो जवेन निशितैः शरैः ॥ ते छिन्नहस्ता यो धावे वदं त्येष विपात्यतां ॥ ततस्तं शरवर्षेण वटधूसैः समागताः ॥
केचिच्च केरापाळाश्च विक्षिपुश्चायसो बळी ॥ अपतच्छस्त्रसंघातो न पस्परीलवंतदा ॥ तं रास्त्रबंधं विच्छेदयोगं विभवबंधनं ॥
पंचभिः पंचसिबीणैरेकैकं दृष्ट्वा ताडयत् ॥ निषंगाभ्यामक्षयभ्यां गृह्णन् बाणान्भुमोच सः ॥ गजा छिन्ना द्विधा बाणेः शृङ्गा छिन्ना द्वि
धा त्रिधा ॥ शिरां स्याधोरणानां च विच्छेदनिशितैः शरैः ॥ चक्राणि चक्ररक्षांश्च त्रिवेणुं सारथीस्तथा ॥ अश्वान् बाणैश्च विव्याध त
थान्यांश्च नराधिपान् ॥ चामराणि ध्वजस्तंभान् धनुर्विंसुदृढान्यपि ॥ पदातीनयेन लोकं यमस्य शतशस्तदा ॥ तदृष्ट्वा निहितसैन्यं बळे
ने केन पतिना ॥ शत्रुघ्नः कुपितो वीरो रथमाच्छाद्य चागमत् ॥ विस्फोटयन् धनुः श्रेष्ठं तिष्ठते ॥ इति चाब्रवीत् ॥ एवं वदंतं शत्रुघ्नं वि
व्याध निशितैः शरैः ॥ दृष्ट्वा केन विव्याध च ॥ तु शिश्वतु रोहयात् ॥ ततश्च केन बाणेन धनुज्या मिच्छिन्नलवः ॥ आरोपयित्वा शत्रुघ्नो
द्वितीयां व्याशरासने ॥ ततो नाटिकनाराचांस्तक्षणां भङ्गान्भुमोच सः ॥ त्रिभिरुलाटे विव्याध लवंतं लक्ष्मणा तु ॥ तं स्त्रिभिः
स्ताडितो बळः प्रहसन् चाक्यमब्रवीत् ॥ ललाटे मम पुष्पाणि लग्नानि कमलानि किं ॥ एतावन्ने बलं वीरसमयं परिरक्ष्यते ॥ इत्येव

कुशल-

११

मुकावचनंचतुर्भिश्चतुरोहयांश्च॥ द्वाभ्यांविच्छेदबाणाभ्यां ध्वजं चातिसमुद्धृतं॥ दिधाकृत्वा लवो बाणेः शत्रुभ्यस्य धनुर्दृढं॥ स
छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः॥ शत्रुघ्नः कुपितो वीरो धनुरन्यसमाददे॥ पीतवर्णं मुनिं विस्मिन् रुक्मपर्वदे रक्तं॥ ततो नि
ब्रूँस शत्रुघ्नो पलायस्व शिरो धुना॥ अन्यथा मरणं तस्या त्रपामो बाधते वयि॥ तदा कर्ण्यवचस्तस्य वक्त्रं वत्कुपितो लवः॥ चि
च्छेदसशरं दिव्यं स हि धाव्यपतन्नु वि॥ कूटस्थसाक्ष्यं प्रवदतां स्वर्गस्थाः पूर्वजा इव॥ शत्रुघ्नो विस्मया विष्टो बाणं चान्यसमाददे॥ तं शरं
वज्रसंकाशं यावद्भुषिसंदधे॥ तावत्स शरं चापं विच्छेदकुर्वीत वः॥ ततो जया हि शत्रुघ्नो लवणं येन चावधीत॥ तद्भुक्तं शरं दिव्यं त्रयं वै
श्वानरप्रभं॥ मुनो च बाणं रुचिरं हस्तो सीति वदन्त दा॥ अमोघं तं शरं ज्ञात्वा लवः सस्त्रामतं कुशं॥ अस्मिन् वसरे भ्राता कुशो मे यदि यास्य
ति॥ तदास्य बाणस्य भयं न स्यान्नम कदाचन॥ अथवा जानकी सत्यापातिव्रत्यादमुं शरं॥ छेदमेस्या ततः कीर्तिरिति बाणं मुनो वसः॥
तेन बाणेन तं बाणं मध्ये विच्छेदवाळकः॥ तदध्वं पतन्मो पूर्वधिनापुनर्तदा॥ तेनाधेनिधनुश्छिन्नं लवस्य हृदयं तदा॥ स छिन्नधन्वा
हृदि ताडिदं विमुक्तशस्त्रो निपपातभूतके॥ शरीरकेशाक्षधिता वलिसो मुनो हवाळो न विवेद किं चित्॥ माततः शरवाश्च भयं श्रवाद
यं तीस्महर्षिता॥ योधाः शत्रुभ्यो न्यस्ता मृतशोषा जगजिरे॥ मुमुक्षुस्ते ह्यहं हृष्टा भीता दृष्ट्वा त्रते लवः॥ मुक्तस्ते स्तुतुं गोपयो धैर्बभ्राम
ते तदा॥ कृपा विष्टुश्च शत्रुघ्नो लवमुत्थाप पाणिना॥ रामा कृतिरपराळं संचिताप्यसाधुना॥ ततस्ते सेवकाः शीघ्रं भोति विचिनुर्लवः॥
सजीव्यरथमारोप्य पृष्ठतोऽश्वस्य तययुः॥ ॥ इति श्रीजैमिनि कृते आश्वमेधिके कुशलवोपाख्याने लवनिपातनं नाम अष्टमोऽध्यायः॥

११

११

मार्कंडेयः॥ ॥ शृणु राजन् अवक्ष्यामि कुशस्य चरितं महत् यद्धत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते स्त्रीपुमानपि अस्मिन् प्रचलिते
तस्मिन् लवे नीते महारथैः॥ अश्वपूर्णमुखी सीतां मुनिपुत्राय युस्तदा॥ स निबद्धो लवेनाश्वः कस्यचिन्मृपतेर्बलात्॥ राज्ञ
स्तुते नैसेयेन पुत्रस्ते युयुधे लवः॥ निहत्यै सैन्यं बालो सोऽग्रां लो वीरेण केन चित्॥ धृतो हस्तं गतं छित्वा धनुर्नीतः पुरं प्राति॥
तद्वाक्यमाकर्ण्य बभूव सीता चित्रस्थिता एव वरंगता सती॥ यथा हि विद्युद्भूतिता कुमारिका धौर्नैरो वस्वपहारता यथा॥
सीतो वाच आचरं त्यामया सत्यं धर्मा मम वृथाने च त्॥ तर्हि जीव्य लवः पुत्रा यावज्जिष्ठः समाब्रजेत्॥ एकाकी निहता बाकः
पापिष्ठैः स्ते दुःरात्मभिः॥ सुतो दसाभ्रं बाळा पुत्रशोकेन पीडिता॥ माममना पृच्छया तोसि शासेन निरतो मवान्॥ चंद्रविंब
समानेते मुखं बाणेस्तुभिद्येत॥ गात्रं च शकलभूतं लवस्य निशितैः शरैः॥ कंदमूकफकाशी च द्वादशाद्यै विचक्षणः॥ क
थं नु विद्युतां तेषां शूराणां मम बाळकं॥ कुराः कथं निवृत्ताः स्तनिर्दयानां च पापिनां॥ आधारा मम पाष्ठिश्च बाळकः केन धा
रितः॥ दरिद्रायाममवने मुह्यं केनेह पापिना॥ अस्मिन् विषादसमये वाल्मीकिर्न कुशोऽभवत्॥ कंदपुरतो वक्ष्ये दुःखं प्राप्तं सुदा
रुणं॥ तावत्समिक्तुशहारी वनं निवर्तुं शीघ्रं ते कुशः॥ आगच्छतः कुशस्याथ बाहू नोऽसुरितौ भ्रं॥ नेत्राभ्यां स्वप्नमेवा

१२ भः श्रुत्वे विव्यथे मनः ॥ एवं तमाश्रमद्वारं कुशः प्राप्तो व्यचिंतयत् ॥ रुवो जेवनचायाति कथं मे संमुखं नहि ॥ तस्मात्किं
 कुपितो नैति केन वा सोधुं तोलवः ॥ इत्येवं चिंतयन् वीरो ददर्श जननीं स्वकां ॥ सीतान्तमस्त्य कुशजगादवचनं शुभं ॥
 मातः कस्माद्विलोपायं क्रियते कृतो लवः ॥ सीतावाच ॥ केवांचिदश्वं चरतं जग्राह कुपितो लवः ॥ नीयते ततः
 परं बद्धा जीवन्वा मृत एव वा ॥ कस्तं मोचयिता बालं तं विना कुशपुत्रक ॥ तत्र स्यावचनं श्रुत्वा त्रिशिकां भ्रुकुटीं दिधत्
 नेत्रे विलोहिते बिभ्रत् कुशवचनमब्रवीत् ॥ अद्य मद्राणां पिन्नानां रुधिरं वैरिणां धरा ॥ पास्यते बहुलं चोत्तपत्तसि
 र्यरश्मिभिः ॥ इदं श्ववरुणश्वापि कुबेरो वामहाबलः ॥ यमश्च यक्षगंधर्वास्तेषां साहाय्यकारिणः ॥ भवंतु सर्व
 देवाश्च साध्याश्चापि मरुद्गणः ॥ तथा पितान्त्रेणेह त्वा लवंतं परिमोचये ॥ एष गच्छामभामा तन्निषंगो धनुरेव
 च ॥ प्रदेहि खड्गं चर्मचकिरीटं कवचं तथा ॥ सा च प्रविष्टा सा कायां प्रददा विषुधी धनुः ॥ चर्मखड्गं किरीटं च कवचं
 च कुशाग्रहीत् ॥ सन्नद्धः कवची खड्गी च पिबाणधरो युवा ॥ कुशो ययोनमस्त्य जननीं लोहिजानकी ॥ सी
 तया सो प्रयुक्ते सी कुशो बाहुमना दयत् ॥ विस्फुरय धनुश्चोयं जगाम त्वनितो बली ॥ यथा मत्तं दृष्ट्वा सिंहः स

तोभ्येती वनिर्भयः ॥ गच्छतस्तां ततो दृष्ट्वा शत्रून् दुरादधा हयत् ॥ तिष्ठतु वैरिणः सर्वयादिशक्तिर्हविघते ॥ नो चेदं फर्मदीयो
 रं सो मुच्यतामथ गम्यतां ॥ अनिर्जित्य कुशं वीर्यं नायं सर्वतु महं थ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य योधा वाक्यमथाब्रुवन् ॥ को
 प्यायाति च वीरो सो खड्गं चर्मधरो युवा ॥ शरधकुकुंडली चापी किरीटी कुंडली महान् ॥ नूनं स्मकालः सर्वेषां अपेक्षा भविता
 इति ॥ इति जल्पं तिते वीरा सर्वैश्च विद्वकाः ॥ ध्वजाः कणकणायंते द्रुमावाले रिता यथा ॥ किरीटानपि वीराणां गंधाः स्नि
 घंतिते तदा ॥ तस्मिन्काके निषंगे स्यात्स्वयन्निर्त्यंत्यं तं शराः ॥ चंडवार्ते प्रवृत्तं तु द्रुमानुभूक यन्बहवः ॥ रजसा संवृते ध्याम
 संयंति रथानमागमत् ॥ क्षणात्प्रशांते रजसि वीरास्तददृशुः कुशं ॥ आयांते तं कुशं दृष्ट्वा शरधो वाक्यमब्रवीत् ॥ गच्छे
 नापेते सीघ्रं निवारय शिशुं शरैः ॥ यावत्सेना व्यूहं हयामाता वद्युह स्वमाचिरं ॥ सेनापतिः अहेमं हविष्यामि प्रसादा
 त्तव सज्जत ॥ इत्युक्त्वा प्रययो वाकं सेनावाहस्ततो बली ॥ तिष्ठतिष्ठति चोवाच विव्याध दशभिः शरैः ॥ कुशश्चिददना
 न्वाणान् सेनावाहमना दयत् ॥ चतुर्भिश्चतुरो वा हा च जघान कुपितः कुशः ॥ सारथश्च शिरः कायाज्जहार प्रहस्य नि
 व ॥ रथिनं विरथिं हत्वा तान् हत्वा पार्थिव सारथी ॥ चिच्छेद च धनुस्तस्य वृवर्चं चातिनिर्मकं ॥ द्वाभ्यां शरभ्यां चिच्छेद

कुश हस्तौ तस्य दुरात्मनः ॥ चरणावलुना तस्य जंघेमांसवरे शुभे ॥ जहार मथुं वक्रं कर्णज्वलितकुंडलं ॥ सेनावाहे हते तस्मि
 न्हाहाकारो महानभूत् ॥ बकाध्यक्षं हतं दृष्ट्वा भ्राता तस्य नगाद्वयः ॥ आजगाम गजारूढः शक्त्या तं वहनकुशः ॥ सशक्तिं
 १३ वह्निकृदाभां ज्वलंती मशनीमिव ॥ अभिनसंचभिर्बाणैः सीतासूतुर्महाबकः ॥ चरणाचतुरोत्थस्य गजस्य स्थलुना
 कुशः ॥ सखिन्नाचरणा तस्माद्गजादुत्तिर्यतस्त्रिवान् ॥ गदां विचित्रां महतीं नगोसावहनकुशः ॥ सचास्य गदिनं हस्तं चिच्छेत्
 सीविषोपमं ॥ सव्यहस्तेन भूमिस्त्वं च जग्रे हतः ॥ तमप्यपातयद्गमो बाहुचक्रधरं कुशः ॥ ततोपितस्य वीरस्य चरणा
 वच्छिनदत् ॥ सखिन्नाचरणा वीरः छिन्नबाहुर्नगो बकी ॥ धूकि धूसरसर्वांगो रुधिरपापरिप्लुतः ॥ आससादेनगा बाकं रा
 हुः सूर्यमिवांबरे ॥ छिन्नाभ्यामप्यबाहुभ्यां गदां विच्छेदतं प्रति ॥ सतयाताजितो वीरः पदं च क्लितस्तदा ॥ ततोपंच कुशो
 वीरः प्रतोपनचतादृशा ॥ ततः सनिशितं बाणं वधायास्य मुमुक्षुः ॥ शरेण तेन वीरं छिन्नं शरस्तस्य बाकी पतः ॥ शंभुना
 मुमुक्षुमाकायां गृहीतं तस्मिं रोवरं ॥ एव नगो विनिहतः कुशः कोपस्य मन्वितः ॥ तस्मै न्यम्य हनत् सोऽथ दंडपाणि रिवान्तकः ॥
 गजान्यर्वतसंकोशा निददरदृष्टवत् ॥ उच्छ्वसदधिरेणाथ वीरास्तो चित्रवाससः ॥ अजायंत भ्रंशं योधापुष्पिना इव किं

शुकाः ॥ बाणसंघटनाद्वह्निस्तत्र प्रादुरभून्महान् ॥ स्थवोणं धनो वह्निर्वबाधे सच बाककः ॥ पतद्भिर्वीरणेर्मत्तैर्म्रीयंते स्म
 महाबकाः ॥ स्वयेमवविहीर्य तस्थान् श्वकणिते धजाः ॥ जहुः प्राणान् श्ववराशोरैर्मिन्नकेकेवराः ॥ हस्त्यश्वरथसंघातान्
 पत्तयो व्यपतद्भुवि ॥ कन्यावित्तेन योजीवेन्निरये पतितो यथा ॥ एवं तन्निहतं सैन्यं रथनागाश्वसंकुलं ॥ कुशेन तेन वी
 रेण स्वधर्मणे बहुल्लुतं ॥ ॥ इती श्रीजैमिनीकृतेश्रीभारते कुशलवोपाख्याने नवमोऽध्यायः ॥
 ॥ ॥ मार्कंडेयः ॥ ततः प्राप्नोमहाहुः शतं ध्रुविधुर्नधनुः ॥ विव्याध न विभिर्बाणैः कुशं तं कोपपरितं ॥ ततः कुशेऽपि
 बकवान्प्रयुमश्चानचूर्णयत् ॥ शतघ्नं हृदि विव्याध शेरणा न तपर्वणा ॥ पुनश्च पृष्ठाबाणानां हृदि विव्याध सत्वरं ॥ सो
 पिविद्वश्च त्रुघ्नो रथोपस्थापपातह ॥ यथा मत्तो हि मातंगः स्वकितः पर्वतात्पतत् ॥ हतशेषाश्वयोधास्तप्ययाया
 यां यपुर्दत् ॥ अमूर्च्छाविहाया शूलवोपश्यस्वबांधवं ॥ उत्थाय परिरभ्येनं कुशं वीरो जहर्ष च ॥ उवाच सोऽपि कुशः ॥ भ्रातर्धा
 र्यामितुरंगमं ॥ तेनानुनीतः संलुब्धो बंधतुरंगमं ॥ उभौ तौ भ्रातरो वीरौ यथा वायुविभावसू ॥ प्रतीक्षमाणौ वीराणा
 मागमंतस्त्वं तु वीकात् ॥ मत्तशेषाश्वतेयोधांते गत्वाराममववन् ॥ समासीनं हृदि क्षितं च स गच्छं गपरिग्रहं ॥ त्वचं रु

रोर्दधानं च दंडधारं समेरवकं ॥ भ्रातृभ्यां सहितं वीरं मुनिभिः परिवारितं ॥ तिकाज्याहुतिसंभूतधूमेनारुणलोचनं ॥ सुवर्णसो
 तपायुक्तं मंडपस्थमिदं वचः ॥ श्रीरामतेजः पृथिवीचचारवीरो न कश्चिन्नदधारते पुनः ॥ एतंगृहीत्वा दशवर्षवाककः तेनास्म
 दीयं निहतं बहं महत् ॥ धृतः कष्यं चित्तवचानुजेन छित्वा धनुः शान्ततनुर्हि वीरः ॥ तस्यापरो बंधुरदीनसत्त्वः प्राप्तः सचाप
 सिधरो बकेना ॥ तेनाप्यशेषं विनिपातितं च सैन्यतनः शतहणं पण्यपातयत् ॥ तस्मिन्नेत उर्वरिताश्च यो धाजगमुश्च सर्व
 प्रदिशो दिशश्च ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा रामो विस्मयमागतः ॥ राम उवाच ॥ युष्माकं किमयं जल्यो किमु तत्र मचेत
 सः ॥ पैशाचं वाचयुष्माकं शतघ्नः केन पात्यते ॥ यो धाउचुः ॥ न जल्योऽस्मासुरा जेडनभ्रमो न पिशाचता ॥ स्मृतो ये स्वं
 सकृद्रामनजल्यो न पिशाचता ॥ भ्रमो न विद्यते तेषां जायते ज्ञानमुत्तमं ॥ साक्षो देवत्वविमो भ्रमोऽस्माकं कथं भवेत् ॥ जल्योऽपि
 शाचता वरिणीकुतस्याद्रुधुनं हन ॥ रणे शतैरुशतघ्नः शिशोर्बाणैर्प्रपीडितः ॥ ततः सुदुःखितो रामो विलपन्निदमब्रवीत् ॥ १४
 विष्टुर्लवणाय न घातितो निशतेऽश्वरेः ॥ मदीयं वचनं कर्ता स शतघ्नो भर्कैर्हतः ॥ केन दोषेण मे भ्राता स्रवस्तं तादृशीं ग
 तः ॥ एहिलक्ष्मणमदं तेश्णुमेवश्यं लोवचः ॥ अहं हि क्षितो जातो न मया योऽहुमिष्यते ॥ सैन्येन महता युक्तो भ्राताति

ष्ठितयत्र मे ॥ तत्र गत्वा तु योद्धव्यं मोक्ष्योऽश्वः स तु बाधवः ॥ तद्वाक्याल्लक्ष्मणः स्तूर्णं प्रययो सैनिकैः सह ॥ ततो मत्ताश्च मातंगास्थाः
 कांचनभूषणाः ॥ जात्यश्चानगरात्तस्मात्तयश्च विनिर्ययुः ॥ निर्ययुर्नगरात्तस्माच्छोधशोथसहस्रशः ॥ दीर्घग्रीवाश्च क
 रमादुंदुभीरवसंपुताः ॥ षोडशाष्टाकुमाराश्च गर्जमाना विनिर्ययुः ॥ तेषामधिपतिर्जातो लक्ष्मणा बकवत्तरः ॥ सैनानीः
 काकजिच्चासिधर्मिष्ठो ब्राह्मणप्रियः ॥ गच्छतो तेन सैन्येन हताशुष्काः समुद्रगाः ॥ सरितः पर्वताश्चूणश्मृता बाजि
 खुरेर्दृढेः ॥ विपिनेषु लताचूर्णचूर्णश्मृतं च तत्खुरैः ॥ तत्परिग्रहं चैव पाप्यो न हि सरित्स्वपि ॥ चक्रे रथामश्वा नां खुरैः ॥
 प्रादुरभूदजः ॥ मेघस्तदुपरिष्ठात्तुरजः पंकीबभूव ह ॥ तेन पंकेन मेघेषु घनत्वमघमत्तदा ॥ ते घनावारणानां च श्रुंदादं
 डैश्च हताः ॥ घनैः सकाशं तिष्ठन्निर्घ्नं तस्थाम गमत्तदा ॥ दुरस्थो दुर्लवस्तस्त्वेव दूचर्मधरानसः ॥ अश्वावराः प्रधावं
 ति प्राप्ताश्च विविधांगताः ॥ मेघगंभीरनिर्घोषांगर्जतः प्रययुस्तदा ॥ कंपयंतितथा भूमिं पर्वता इव जग्मिरे ॥ बहूषु श्वगजाम
 त्तादया पुद्गे जहर्विरे ॥ जगज्जिरिरयाश्चक्रेः पत्तयश्च न नर्दिचे ॥ ततः प्राप्तं महत्सैन्यं लक्ष्मणस्य मया बह ॥ यत्रासौ मू
 र्छितः शतैश्चतस्रः सैनिकैः सह ॥ ततः समिन्ना तनयः पुरस्ताज्जिष्ठो ययो काकजिता समेतः ॥ दृष्ट्वा वीरं विककंसु

कुशल- १५ के शंशतघ्नमात्यंतिकजीवेशं ॥ ३३ ॥ ॥ इतीश्रीमज्जैमिनीहृतेमहाभारतेकुशलवोपाख्यानोदशोऽध्यायः ॥
 ॥ १० ॥ मार्कंडेयः ॥ तत्सैन्यभीषणं दृष्ट्वा तत्प्रसुं लक्ष्मणं स्तथा ॥ उवाच निर्भयो वीरः शत्रूणां मकुशः कुशः ॥
 किमिदानीं प्रकर्तव्यं लवसेन्यं समागतं ॥ वारणानां रथानां च संख्या कुर्तुं न प्रार्यते ॥ लव उवाच युद्धमत्र प्र
 कर्तव्यं हंतव्या सर्वसैनिकाः ॥ कृष्णोऽप्यकवद्वेधोरसंभेद्यारसा कवत् ॥ शिरांसि पक्वकवत् पातनीयानि भूत
 के ॥ आतः कुशमहा बाहो समग्रस्य बलस्य ते ॥ न योग्यमेतैः सैन्यं स्यादगस्त्यस्य वसागरः ॥ न हि सिंहस्य पुरतो जंबुका
 इवैकवकं ॥ ओत्रियैरेव धार्यस्त्वं पवित्रे न हि सैनिकैः ॥ अहं हि बाहिनीं सर्वाभग्रां कुर्वे कथां च न ॥ उत्तिष्ठ धनुरुद्यम्य बाणा
 न्याजय माचिरं ॥ अहं सैन्यमिदं सर्वं संरुम्भिनिशितैः शौरैः ॥ किं करोमि धनुः क्षिप्तं ततः सूर्यमुदक्षत ॥ लवो निश्चलया दृष्टुं
 मनसा प्रार्थय द्रुतः ॥ नमः सवित्रे सूर्याय पूष्टे ज्योतिष्मते नमः ॥ नमः सप्ततुरंगाय नित्यं यो मचराय च ॥ मेधादीनामर्थ
 शाय मासिमासिनो नमः ॥ अयनद्वयकर्त्रे च प्रकाशाय नमो नमः ॥ नमः स्वर्णवर्णाय सहस्रकिरणाय ॥ नमः पर्जन्य
 रूपाय भानवे भास्कराय च ॥ दिवाकराय पिङ्गाय पयः स्रष्टे च नाय च ॥ जगत्तमकेनेत्राय जन्मत्राणक्षयाय च ॥ विदरु

पिणेतुस्य नमो ब्रह्मण्यरूपिणे ॥ यज्ञसामर्थ्यकर्त्रे च पुराणागमकारिणे ॥ गाथेतिहासकर्त्रे च नमो ब्रह्मस्वरूपिणे ॥ नमो विष्णुस्वरू
 पाय रुद्ररूपाय ते नमः ॥ विश्वस्य वां क्षित्कराय नमो रमाय सर्वेश्वराय पुरुषाय सदा मकाय ॥ हंसाय चंद्राय मणिकुंडलाय
 नोम्याहमेजयकरंधनुरद्यमेस्तु ॥ ॥ जैमिनि उवाच स्तोत्रेणानेन संतुष्टो रविर्दिव्यं शरासनं ॥ ददौ लवाय रुचिरं पथते स्तो
 त्रमुत्तमं ॥ सौवर्ण्यपदैरुचिरैस्त्वदं रुचिरं ददं ॥ धनुः प्राप्य महाबाहुः लवः कुशमथाब्रवीत् ॥ उपदिष्टं हियस्त्वोत्रं मुनिना गुरुणा मेव ॥
 सारं तज्जापितं भ्रातः स्तस्माल्लुब्धं महद्भुतः ॥ यद्यच्छास्त्रमयं वस्तु तदहं प्राप्नुयाज्जपत् ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं संजग्माते महाब
 के ॥ दुग्धसैन्यादवी किं कौप्रोवायुविभावसू ॥ तौ प्रविष्टौ महत्सैन्यं लक्ष्मणेन लुपाकृतं ॥ वर्षमाणौ शरौ घातौ जीभूना
 इव पर्वते ॥ आवर्तः समहानासीत्तयोः सैन्यं प्रविष्टयोः ॥ मैनाकमंदराभ्यां लुमप्यमान इवाणवे ॥ संघट्टनात्तयोर्वियोज
 नार्थं गतं वकं ॥ कालजिल्लक्ष्मणेन हृद्दोरुधोते शौरैः कुशं ॥ लक्ष्मणस्य च सैन्येन लवोरुद्धातिपौरुषः ॥ अमो गजानां परि
 तो लवस्यासीत्पुदारुणः ॥ गजे गजे तत्र रथादशासनं धरे धेवाजिशतं बभूव ॥ हरो हरो यत्तिशतं हिलस्यो एवं भ्रमोपास
 शतेन रुद्धः ॥ ततो निजघ्नुः शरचक्रमुज्जैः पादौ लवते शतशश्च योधाः ॥ गदाशोभिर्घोषिपरस्वधैश्च चक्रैः क्षरं प्रैर्विवि

धैर्यकुंतैः॥ पाशैः करग्राहकैस्तु बाळमेकाकिनंते परिवहरेतं॥ सतांश्च जघ्ने निशितैश्चरैः॥ शिरांस्रभूमाविकिरन्सुश्रुति॥
 लंबोलेवेनाहवकर्मकुर्वन्ननादकन्यातकरोयथायमः॥ शतं शतेन विव्याध द्विशतं तैर्द्विशतेन च॥ सहस्रांश्च तदर्थेन सह
 समयेन च॥ वीराणामहनत्कृद्धो प्रयुतं प्रयुतेन वा॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ चत्वारिंशद्गुमीर्हत्वा गजानां सिंहविक्रमः॥ शरैः
 संभिनसर्वांगैर्दिशः सर्वाविलोकयत्॥ इतः सैन्यमिलः सैन्यं रवारणसंकुलं॥ लसत्तुव इन्द्रमाभिश्च श्यामीभूतं गजैरपि॥
 ददृशे चारं सलवो नकुशं दृष्टतः पुरः॥ तदा दधौ चिरं बोको भ्रातृमेकगलः कुशः॥ इति चिंतयन् सत्यं लवस्य धनुरुत्तमं॥
 जहार राक्षसः कृद्धो मातुर्कैलवणस्य यः॥ रुधिरारव्य इति ख्यातो रामं नृपमागतः॥ ततो लवात्पकायं लं धनुरादाय राक्ष
 सं॥ तिष्ठतिष्ठेति चोवाच मत्तो जीवन्कयास्यसि॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं चक्रं जग्राह पाणिना॥ स चक्रमादाय खमुष्मपातयेत्त
 यथा मध्यमिव प्रगल्भः॥ शिरवीवपुष्मान् रक्षिति जावलि तोरराजसाक्षादिव चक्रपाणिः॥ गगनसंलुप्तं दृष्ट्वा योधा विस्मयं
 तेदिति॥ ततः श्वापेषु रुचिरां चोपां स्तेपुयुं निर्मयात्॥ केचिद्दधौ चर्मणि सुदृढा निचमूर्धनि॥ अस्मानुपरिवीरो सोपति
 प्यति न संशयः॥ इति केचिन्मलिनं हत्वा स्यंदनस्याधरागमत्॥ बाणानि निर्मलवर्माणो वारणाभुवि शेरते॥ तेषामुदरस

प्यस्थाः केचित्छिन्ना महारथाः॥ एवं समीता वीरा ये ते धैर्यं चक्रिरेतदा॥ अवशिष्टा महावीरा निर्मया दश एव हि॥ राक्षो दश
 रथस्यासन् मंत्रीसूक्ष्मे हितस्तुतः॥ जितश्रमो धार्मिकश्च सुकेतुः शतसूदनः॥ चंडो दत्तः रामः कोमो मल्लः सिंहश्च ते दश॥
 विव्यधुः सायकैः स्त्रीक्ष्णैः लंबं रेव चक्रपाणिनां॥ दशभिर्दन्तभिर्बाणैश्चिच्छेद चक्रमूर्च्छिताः॥ छिन्नचक्रैः लवः शीघ्रं ज
 ग्रापरिभुवि॥ जघान मंत्रीपुत्रांस्तान् परिधेयान् सहान्वितः॥ ते छिन्नवर्मचर्मणो निपेतु रुधिराक्षिताः॥ वेदबाह्या कुशान्
 ज्ञानास्तिकारो रेव यथा॥ लंबं त्सराक्षसः प्राप्नो रुधिरारव्यो गदां वहन्॥ गदया ताडयामास मूर्ध्नि तं लवमोजसा॥ जघाम
 छीं बाको सोमदूर्ध्वं तं हतच्छेपलम्॥ मूर्च्छां विहाया मुलवस्तदा तस्मै गजेन्द्रवत्॥ कुंतमादाय प्रभुमिस्त्रं प्रययौ राक्षसं प्रति॥ के
 शघ्ना हृष्यतं दुष्टकुंतेन मभ्यहनत्किरः॥ स्वधनुर्जग्रे हवीरः सूर्यदत्तं जनादच॥ मुमुक्षुर्निशितां दबाणां सैन्यक्षयकरान्वह
 न्॥ ततः सैन्यमहतो वेष्टितः पुनरेव सः॥ गर्भस्थो हि यथा जंतुरजानेन बहिःस्थितः॥ वर्धमानः पुनः स्वधस्तनसैन्येन वेष्टितः॥
 तेषां राक्षसादिनां बहिःस्थान्येव दहत ध्रुवं॥ तावत्स बाळसू सैन्यमदहत्कोपपूरितः॥ ॥ ॥ इती श्रीजैमिनी हते भारते कु
 शलवोपारव्याने एका दशाध्यायः॥ ॥ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ कुशस्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा प्रययौ सिंहविक्रमः॥ आया

कुरा

७

मुक्त

तंपंचभिर्बाणैर्लक्ष्मणाभिजघानतं ॥ तैस्ताडितः कुशेर्वीरः इदं वचनमब्रवीत् ॥ स्थिरोऽभवमहाबाहो आपदं पृष्ठतः कुरु ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं बाणं चैकमुभोच ह ॥ तेन बाणेन सरथो बभ्रामघटिकाद्वयं ॥ अतिभ्रामेण च त्वरिपंचत्वं वाजिनोपयुः ॥ ततोऽन्यथ मारुह्य लक्ष्मणमुमुचे शिरात् ॥ द्वाभ्यां शरभ्यां चिच्छेद कवचं चोतिनिर्मकं ॥ किरीटं च त्रिभिर्बाणैस्स दद्रु तमिवामवृत् ॥ सभिन्नं कवचावीरोऽबुधु त्वग्सर्पराडिव ॥ रराज तस्मिन् हिरणो सीतासूनुर्गलक्लमः ॥ अब्रवीच्छ्मणं वीरः कुशाविनयपूर्वकं ॥ द्विषद्भ्रावं परित्यज्य मम भारस्त्वया हतः ॥ उपकारः कृतो नूनं त्वया कर्त्तव्यतया वयं ॥ सैन्यमारोमहानस्ति तवलक्ष्मणसांप्रतं ॥ तत्सर्वनाशयिष्यामि पश्य मे हस्तलाघवं ॥ अथ स्तुतं जपन्नेव अथर्वस्तु च विश्रुतं ॥ आग्नेयमस्त्रं मुमुचे सीतासूनुर्महाबलः ॥ आग्नेयास्त्रादेतो ज्वाळाः प्रादुर्भूताः सहस्रशः ॥ ताभिस्तस्य रथो दग्धौ लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ सैन्यं दग्धं पतकाश्च वासांस्यामरणानि च ॥ ज्वलत्कुचकिने वीरा दग्धश्मश्रु शिरोरुहाः ॥ दृश्यते स्म जटापुच्छं वाजिनोर्हंसवर्णिनां ॥ रथाश्चक्राणि दत्पंते च त्राणि चामराणि च ॥ आयुधानि च सर्वाणि दग्धान्यासन् हविर्भुजात् ॥ दृश्यमानो लोदृष्ट्वा सैन्यं शतानि बर्हणः ॥ लक्ष्मणः शमयामास तदस्त्रं वरुणास्त्रतः ॥ ततः कृद्धः कुशावीरो वायव्यं संदधे शरं ॥ वायव्यास्त्रेण ते वीरा सर्वे वियतिविस्त्रमुः ॥ दासा

७

शाद्रजामतांपतं त्यनिकरं हस्ता ॥ ॥ जैमिनिः ॥ सेनानी काकजित्कृदो लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ संहारिष्याम्यहं बाकं वैके वम कराद्रुपं ॥ यावत्कृतीयान्नायातस्तावत्कुर्वं पराक्रमं ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं कुशं प्रायासकाकजित्कृदो ॥ सेनाध्यक्ष उवाच मया नूनं संज्ञातो रामचंद्रवक्त्रक्षयः ॥ ज्ञातोऽयद्यपि कुर्वहं कुशस्योन्मूकनंधवं ॥ काकजिद्रुषितं श्रुत्वा कुशावचनमब्रवीत् ॥ स्नेहाविधियथा कर्णे रथ्याश्रवणवर्जितौ ॥ अजागकस्तनस्य व व्यर्थं नाम विभाव्यते ॥ बाकानां हियथाश्मश्रुधारणं वरसाश्रुतं ॥ सेनाध्यक्षः कृतस्तेन तादृशा बहुजल्पकः ॥ त्वयि पश्यति रमूढमहत्सैन्यं ममानुजः ॥ बाणं छिंधिमयामुक्तं तव जिह्वाविदारकं ॥ ॥ कुश उवाच ॥ मैनीलं सांप्रतं जतो वाहिन्याः संस्थितं बकं ॥ अनया जित्कृया पूज्यं त्वं मौनं व्रतमाचर ॥ अपतं काकजित्कृदो बाणेनानतपर्वणा ॥ कुशंदुरुदये विध्वा वामहस्तमताडयत् ॥ रिवलीचकार स कुशो बाणैर्हस्तं च दक्षिणं ॥ ततोऽर्थचंद्रेण शिरश्चिच्छेदास्पसकुंडकं ॥ हतकाकलिप्रोढः कृद्धः सौमित्रिरभ्यगात् ॥ वर्षन्वाणगणान् रघोरान् शाकताकवटकिदः ॥ कुशं जघान स हृदय बाणैः पद्मिरथा दृढं ॥ शक्तिं च क्षपसौमित्रीः कुशं प्रतिगदो युधि ॥ कुंतरे खड्गं च परशुं तोमरं च सनासि पत् ॥ कुशस्तु सप्तधा तानि शस्त्राणि परिचिक्षेदे ॥ न नर्द सिंहवद्भीरुतष्ठतिष्ठ शरान्सह ॥ इत्येवमुक्त्वा नाशचान्नपंचवाल्मी

किनार्पितान् ॥ गार्धपन्नान्कनिशितान्विषमान्पन्नगानिव ॥ ज्वलदग्नि कणान्वाणान्बीरोधनुषिसंदेधे ॥ अपमुक्ताः शराव्यामिज्ज
 ॐ तौ मर्मभेदिनः ॥ बिभ्रुर्हृदयं तस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ लक्ष्मणो निपपातो व्योमसूर्यः खादि विनिः प्रसः ॥ जैमिनिः ॥
 ततः शुभावनिनिदं त्वस्य च कुशारेण ॥ खड्गचर्मधरापि पशुवेपक्षिराहिव ॥ ददर्श लंल वंवीरे वेष्टितं गजपंक्तिभिः ॥ खड्गेनाप्य
 हनत्कुहे गजाश्वरथिनो बहून् ॥ भ्रमीर्जघान ताः सर्वाक्षणा लुब्धममोचयत् ॥ वल्मीके राश्रमे ताम्या सर्वसैन्यं निपाति
 तं ॥ तस्मिन्नुर्निर्मयो वीरो वीक्ष्यमाणो स्वमाश्रमं ॥ ॥ इतीश्रीजैमिनी ह्येतमारुते कुशलं वापारब्धो निद्रादशोऽप्यायः ॥
 ॥ ७ ॥ जैमिनिरुवाच ॥ ॥ गंगातीरे रामचंद्रो दीक्षितो यद्रुमं दपे ॥ भरतं प्रत्युवाचाप्यमुनिभिः परिवारितः ॥ कथं
 विजित्य नायाति लक्ष्मणो ह्यधारिणौ ॥ याम्यापराजयं प्राप्तः शत्रुघ्नः शीतवानुजः ॥ सौमित्रं वीक्ष्य संग्रामत्रैलोक्यसु च श्र
 राचरं ॥ स्वप्नमप्येविलीयैत प्रत्यक्षं कः सहिष्यति ॥ तमद्य बहुभिर्वीरैः सहितं कोपपूरितं ॥ पतनादनुजस्यपि मया ज्ञातो
 न तोक्ष्मो ॥ यो धितुं वनशावाक्षौ चपको नाथवर्जितौ ॥ लक्ष्मणस्य पयत्रस्तौ शरणं कं गमिष्यतः ॥ आनृष्यति सौमित्रिः श
 त्रघ्नं धर्मलोकितः ॥ स्वप्नभाते न पतीतं जनन्ये दर्शयिष्यति ॥ लक्ष्मणं कुपितं दृष्ट्वा संहरंतं हि वाक्ये ॥ प्रार्थयत्यनाथाकिं

क्षणापतयोः प्रसः ॥ कुतः प्राप्तौ स्वनाशायदारैको विघ्नकारकौ ॥ निहिदयं विहीनो मेवर्वमेकं तुरंगमः ॥ शत्रुघ्नरक्षितः प्रापयाम्या
 पार्श्वनिबंधनं ॥ मामनादृत्य मरता सुग्रीवं च विभीषणं ॥ अंगदं वा किल नयं हनुमंतं महाबलं ॥ अन्यानात्मसु हृदयं नृत्तल्लणी छिद्र
 सापहारकौ ॥ राज्ञीं नंकरसंप्राप्तं पश्यतां वाक्यं चिष्टितं ॥ भरते प्रपय जनान् संदेहं मे नयंति ते ॥ लक्ष्मणं प्रतिसंग्रामे यथान
 यतिवाजिनं ॥ वचनं कुरुते ह्रस्वः सौमित्रिर्मामं करेण ॥ ॥ जैमिनिः ॥ ॥ भरते न समाहृताः पंचदूता महाबलाः ॥ रामपार्श्वे
 क्षमोद बलानुवाच स्वयं प्रसुः ॥ श्रीरामः ॥ ॥ यात लक्ष्मणमो न तु ब्रूलमद्वाक्यं भवतं ॥ जीविते न युतो युद्धे मोहनास्त्रेण
 मोहितौ ॥ रक्षणीयो त्वया वाक्यो सागसावपिलक्ष्मण ॥ त्वं वीरः श्रुतसंपन्नो शूरः सर्वास्त्रकोविदः ॥ रथस्थोऽस्मि महावीरवि
 रथोऽतो निराश्रयो ॥ अत्रानपशिष्टवृगान्मापातयरेण उभौ ॥ परवाक्ये दयायुक्तं चित्तं कुर्वन्ति ये जनाः ॥ ते पुत्रपौत्रसहितो जायं
 ते भुवि साधवः ॥ मयानपुत्रवदनं सीतालनयसंभवं ॥ वीक्षितं मुविप्राप्तं न ततस्तोमोचयस्व सो ॥ प्रष्टव्यो कस्य तो पुत्रो किमर्थ
 वनचारिणो ॥ युवयोर्यजनी कुत्र तत्तत्सखा समानय ॥ ॥ जैमिनिः ॥ ॥ एवं तैश्चातिरामि तु दूतान्प्रतिविशंभते ॥ तावदूताः दि
 शोर्भन्नाक्षतजोघप्रवर्षिणः ॥ लक्ष्मणस्य महावीर रामं शरणमाययुः ॥ रामरामेति जल्पंतः शत्रुसंतस्तु महद्भयं ॥ राम

कुशलं व राममहावीरं त्रास्यस्मान्महेतोभयात् ॥ बहुकेनवेकेनापि वृतः शूरः सलक्ष्मणः ॥ प्राप्तस्तत्कदनंघोरं शतं प्रायत्रमूर्च्छितः ॥ सस्य
 निकाक्षितौ बाणैः कुशं परितोषति ॥ किंशुकाः पुष्पिता यत्र न ज्ञायंते जनेस्त्वव ॥ कुशसायकभिन्नांगैः रुधिरापीडवाहिभिः ॥ वी
 रैर्न ज्ञायते किंस्वित्किंशुकेरिपुष्पितैः ॥ वज्रपातसहावीरानानाशस्त्रप्रपीडिताः ॥ न ज्ञायंते व्यथां व्यवेते कुशेन विमूर्च्छिताः ॥
 कुरुते वाहिनीलीनां भूमौ बाकौलवस्तदा ॥ लवेनैकेन शिशुना हृष्टासावाहिनीक्षणात् ॥ लक्ष्मणस्य बकाव्यस्तः पतितो भुवि
 राघवः ॥ काकजिह्वुभिः सार्धं कुशबाणैः प्रपीडितः ॥ लक्ष्मणेन हतं युद्धं भ्रातरो वीक्षितौ चतौ ॥ स्वमनः हृपया युक्तं वैरं
 त्यक्तानुजस्यत ॥ ततः कुशं प्रत्युवाच सौमित्रिः सतवानुजः ॥ गच्छ बाककमुक्तेः सिकनिष्ठेन संरणे ॥ जनन्ये बृहिसुक्तास्मि
 क्षमायुक्ते न केन चित् ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा कुशो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ त्वंगच्छामं मुक्तेः सिद्धुः रिवत् त्वानेयाधेयत् ॥ यद्दीक्षा
 वृतो भ्राता लवकद्वौ बिलक्ष्णे ॥ नक्ष्माल्या ल्येह नाम संप्रतं द्विविलोक्यते ॥ तस्मान्नुजस्यतं तुं केशितन्नसमाश्रये ॥ भीतावमा
 न संसर्गकारकाद्राघवादय ॥ हृष्याधृता त्वं निमित्तं प्रक्षयोऽस्या हलक्ष्मण ॥ प्रहराशुभरान्मेतत्तं पौरुषत्वं विभाव्यते ॥ लक्ष्मणस्तं
 जपानाथ हृदये सप्तभिः शूरेः ॥ तैशरास्तं तदस्मिन्वावाक्यं पुद्गलया विधे ॥ पतितः कर्ननलीक्ष्णाः विभिदुः पादपानपि ॥

ततः कुशस्य बाणौ च लक्ष्मणस्य केके वरं ॥ समाकीर्णत्वम्विहीनं क्षणादेव रोपकृतं ॥ कर्तुं किं लक्ष्मणेनो विलीनवीरः स्वकेके वरं ॥
 पूर्वोभ्यामेनेके वर्षाणि तस्माद्वाक्यं प्रवेधितः ॥ पश्चात्प्राप्तवरीरोसौ कुंडलीसायकैः क्षतः ॥ भग्ननिपातितं तेद्यगतरामदिशो ह
 श ॥ भ्रातरो तोमहावीरो भ्रातौ शतं लक्ष्मणौ ॥ ताभ्यां विहनाहिवयं तुभ्यं शंशितुमागताः ॥ रक्षदीनान्नुपपते कुरुयुद्धं
 वेन व्रज ॥ यावं नयंति ते बाणाः कुशकार्मुकनिश्चिनाः ॥ नान्यगणानस्य कुशस्य करतः प्रभो ॥ जेमिनिः ॥ एवं विधानि
 वाक्यानि श्रुत्वा तेषां रसाघवः ॥ मूर्च्छितो निपपातो व्यभिक्तस्तथाग्रतस्तदा ॥ गृहीतो मरते नाप्यसिक्तश्चैवं भसारधुः ॥
 परिमृज्या स्येनेत्रे ते समास्याश्च पुनः पुनः ॥ चेतना सहितं वीक्ष्य भरेता वाक्प्रमज्जवीत् ॥ माविषोदमनः कार्ष्णलक्ष्मणप्रति
 मारिष ॥ शतं घ्ननसमं युद्धं त्वदर्थं विनिपातितं ॥ लक्ष्मणास्त्यक्तुं कामोयं स्वदेहोदुः शिवतो मृश ॥ पीडित्यागतो देवीयदाप्र
 भ्रं कानेन ॥ सीतादुःखेन नो जीवन्मुरायांति न तं किं ॥ शंसितुं न्यपुरायांति तवादेशो मया कृतः ॥ तथापि न हृष्याजाना
 जानक्यां न च लक्ष्मणे ॥ संसृते समये मृत्युमकरो लक्ष्मणे मम ॥ अथ रामनिमित्तं हियरुकोयं सबाधवः ॥ स्मृत्वा त्यागं
 ससीताया युद्धं तस्याजजीवितं ॥ विनापराधं त्यक्तायां वने सीतां समागतः ॥ तत्र त्यं किं लिखं देहधारनं संस्थितः सच ॥ तस्मा

घः कुराको दंडः प्रचंड शरंगगथा ॥ श्लाकितं कल्बिषंगात्राद्रामपूजेयिलक्ष्मणः ॥ भरतं मामपूतं हि किन्ने प्रख्यसीवनं ॥ अद्य
 राघवयास्यामि कर्तुं स्वंपावनं वपुः ॥ विचारं समं जालं सीता त्यागेन तवने ॥ अयोध्यायां स्थिरो जीवन्न तथायकरोम्यहं ॥
 कथं हि नो प्रतिष्ठामि सीताशतघ्नलक्ष्मणे ॥ रामः ॥ कोसो भरतजानी हि सबके ब्रजकानने ॥ तमानय कुरां जीवो
 सानुं जंममसन्निधौ ॥ समुत्थापय वीरो तौ मूर्छितौ मम बांधवो ॥ हनुमानपिया लेषजां बंधां सहवानैः ॥ तवानुवृत्तिं कुर्व
 णा ऋक्षराजो महाबळः ॥ शीघ्रं यातु वने स्नातः सर्वपश्यंतु ते कुरां ॥ मत्तोधिकतरस्त्वे हि भावैः सर्वैर्विनाजसे ॥ ज्येष्ठम
 न्ययदात्वां हि सत्यं शौचादिभिर्गुणैः ॥ कनिष्ठोऽसि पुरोयन कर्मणा त्वमभूर्मम ॥ पितृवाक्यं मया त्वरितं तत्काननं प्रति ॥ तया
 तु न हतं तस्य जनकस्य वचो महत् ॥ नंदिग्रामे प्रसवो जातः जटावल्कलधारिणा ॥ भरतस्तं ब्रवीद्वाक्यं कथयामरपूतह ॥
 शृद्धौ तौ बाळको वीरो तव सैन्यानि वारको ॥ मत्तो भवन्विजानाति हनुमाने दवानवा ॥ अंगदोऽपि विजानाति नीतिज्ञः सचिव २०
 स्तव ॥ अंगदो वाच मन्येहं बाळको तौ तुरामडुर्मन्त्ररूपिणौ ॥ सीतां लोकापबोदेन यज्जेहोरपुनंदनः जैमिनिः
 एवं रामसमादिष्टो हनुमत्प्रभुर्वर्ततः ॥ निर्ययो भरतं हृद्द्वोरप्यमारुत्य सत्वरं ॥ निर्गलं बहुके सद्यं गगने भरतकेपिच ॥

राघवस्य पुरा इम्यान्तरवानरसंकुलं ॥ भरतः काननं प्राप्य हनुमंतमुवाच ह ॥ भरतः ॥ हनुमन्त्यस्य संग्रामे कुरावाणेर्निपा
 तितः ॥ नामस्य वीरा बहवो विशरस्का विबाहवः ॥ गजान् ह्यान्ध्यान् धान्वीरांश्च रक्षानां लमस्तकारु ॥ धावमानान् पुरः परपरा
 तास्तुल्यमितस्ततः ॥ कुतस्तौ पातितौ वीरौ रणे शतघ्नलक्ष्मणौ ॥ शोणितेनात्र नीयंते बहुके न सह बाळकाः ॥ प्राप्तिर्यथा प्रति
 बकास्तीतौ किं मम बांधवो ॥ कचिल्लराः कचिस्पादाः कचिदंतान्द्रणामिह ॥ दृश्यंते वाहनानां तु कचिल्लेखाः कचिद्रुजाः ॥
 इमान् नदीं समुल्लंघ्य ब्रजपारं न शिष्य ॥ यथागतौ सीतां लंकां तं लीचीं जकधिपुरं ॥ कुत्र तौ पश्यन्ति तौ बांधवो माम्को ह्यसौ ॥
 विलोकनीयो नियतौ त्वया कुरालवो कचिल्ल ॥ हनुमानुवाच ॥ तदा तीर्णोऽस्मि भरतसागरं सीताया लह ॥ संमुखी सापु
 राज्ञा ताविमुख्यं विलोक्यते ॥ शोणितौ ध्यानं मन्ये दुस्तरं लक्ष्मणाग्रज ॥ तथापि तव वाक्येन वीक्षितुं यामि बांधवो ॥ इ
 त्युक्त्वा तान् नदीं त्वां ददर्श पतितान् वभौ ॥ शरनिर्भिन्नसंबां गोरयो शतघ्नलक्ष्मणौ ॥ प्रार्थयंता विवधेरा सीता त्यागेन दुः
 खितौ ॥ माकोपं ब्रजे नो स्नानं देहि सीता दहाविति ॥ हनुमांस्तौ गृहीत्वा पबाहुभ्यां पुनरागतः ॥ भरतस्य समीपं हि मूर्छितौ त
 रसान् ॥ ददर्श भरतेऽभिनेनो कुरावाणेः समंततः ॥ रथे संस्थापयामास भ्रातरौ विस्मया न्वितः ॥ रक्षणं च तयोः कृत्वा हनुमंत

कुशल मुवाच ॥ कर्गलोवाककोवीरोममसैन्यनिपातको ॥ हनुमन्मकुत्रापिवाकरूपधरोस्तरो ॥ गतोलक्ष्मणतुरोचोपातधित्वामहा
 रणे ॥ ॥ हनुमानुवाच ॥ ॥ तेचनादशैरीयंमूर्धितोलक्ष्मणस्तथा ॥ यथाकुशशैर्योस्तानजहातीकेशमकं ॥ मूर्ध्नासामामु
 २१ ग्रेत्येषावक्ष्यलक्ष्मणमातुरं ॥ पश्यंतिसैनिकाः सर्वे वाकाभ्यानिहतंबकं ॥ ॥ इतीश्रीजैमिनिर्हतेभारतेकुशलवोपा
 रयोनित्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ जैमिनिः ॥ ॥ एतस्मिन्नंतरेप्रतोध्यनुर्विस्वारयत्कुशः ॥ खड्गचर्मधरोवीरोलवः सं
 ग्राममागमत् ॥ प्रकाशयित्वापृथिवीशरैः सागरमेखकं ॥ सूर्यातिर्धानभाषिदेधातं च समपयत् ॥ आत्मनश्चपेरषांचवीरो
 नहायतेतदा ॥ तप्तान्योन्यं नामभिश्च क्रीडतिरणकोविदाः ॥ गजमत्ताः प्रधावंत चूर्णयंतिरयान्वदन् ॥ रथवेगेनाश्ववराः
 पतंतिस्य पृष्ठतः ॥ हयवेगेनाश्ववरापादाताम्बुविशेरते ॥ दोधूयखड्गं सलवः प्रविवेशमहचर्म ॥ शिरस्याधाय चर्मस्करवज्रेना
 श्वपदोद्धिनत् ॥ हस्तिहस्तान्विशकांश्च चिच्छेदसकुशानुजः ॥ दीर्घहस्तं समालंब्य ब्रजसुपरिहस्तिनां ॥ विदारयति कंठो
 दो काष्ठानीव कुण्डलकः ॥ मुक्ताफूकानि जगद्देमुष्टिभिर्भुवि च क्षेप ॥ हस्तींदलेषु पतिताः खड्गधाराभयानकाः ॥ समुत्थि
 ताश्चाग्निकणाः स्निदहंतीस्मसैनिकान् ॥ तावत्कृद्धो महाबाहू कुशोवाणान्मुमाच सः ॥ शिरांसि चिच्छिदे शरो बाहू

नंगदभूषिताः ॥ शिरांसि करिणां बाणैः रणमद्विवमोजस्ता ॥ आकाशे धापिते प्राप्ता एकीभावं व्यवस्थिताः ॥ अतः परं हि नक्षत्रं
 भूतं च न भविष्यति ॥ तस्मान्नक्षत्रतां प्राप्तः खेहस्तो हस्तिनां तथा ॥ वर्षत्यधापि भूयष्टे हस्तो दानादकं बहु ॥ चित्रांतस्वातिपा
 नीपं निदानं मौक्तिकस्य च ॥ एवं हि करिशीर्षाणि छिन्नानि शतशोरणे ॥ कुशेन तेन वीरेण तदद्भुतमिवाभवत् ॥ कुशकोदंडं
 कारबधिरिक्षतदिग्गजाः ॥ ददर्श भरतः किंतौ कार्तिकेयगेण भवेत् ॥ संहारितं निजं सैन्यं वनं वायुविभावसू ॥ मुमोच निशि
 तान्वाणान्तेषां धारयिवांबुदः ॥ ॥ जैमिनिः ॥ ॥ वाक्यैर्कार्मुकपुतो घनश्यामो च संहतौ ॥ कापक्षधरो वीक्ष्य हनुमा
 निदमब्रवीत् ॥ एतोरामाकृती वाक्ये बकचिक्षेपदक्षको ॥ यत्रातिष्ठत् सर्वत्र भरतग्रामहा बकाः ॥ एवं ब्रुवति वीरैस्तौ तदापवननं
 १ देन ॥ तावत्कृद्धः प्रत्युवाच तत्परं गतं मुदा ॥ पश्ये सैन्यं लवप्राप्तं तुरंगं नेतुमिच्छति ॥ ब्रजान्येतत्तु कं भ्रातस्त्वरंगं तं हपाक्य ॥
 ततोरामानुजं वीक्ष्य कुशो वचनमब्रवीत् ॥ शतशो लक्ष्मणश्चेत्सो शयाते निहतंबकं ॥ किं मां भमेन जसि शत्रुमां कुशमागतं ॥
 ॥ भरतः ॥ ॥ त्वान्नपिष्णाम्यहं युद्धं पराजित्य निजां पुरीं ॥ स्विस्वचरितं बाळमुंचोदं ब्रजां फना ॥ जनैर्नीतामसि मनेरुपावां
 वीक्ष्य ज्ञायते ॥ जनैर्नृहमुक्तास्मि सर्वं भर्तृत्वेन च ॥ क्षमितस्य बकस्यास्य पातनं यत्तथा हतं ॥ तत्कृत्वा वचनं तस्य कुशो

बाणैरथार्जुनः ॥ भरतं सप्तभिर्विश्रान्तान्नान्नं च सप्तभिः ॥ हनुमंतं शोतेनापंता उपामास संगरे ॥ बाणानां बळिपुत्रं च सहस्रे
 ण हसन्निव ॥ नीकं पंचशतैर्विधासत्तत्पाचनं कुर्यात् ॥ जांबवंतं त्रिसाहस्रैर्बाणैर्विधाधरोषितः ॥ यस्य यस्य शरो लुप्तो ह
 दृदयेनितरां बकात् ॥ मूर्च्छां विताश्वपतिताः सीतापुत्रेण ताडिताः ॥ बाणैः पट्टिभिराजेन्द्रलेवेनातिबद्धा यसा ॥ भरतस्य
 धनुर्दिन्नं रथश्च विदकीकृतः ॥ कुशकोदंडमिमुर्तैः मुमोह भरतस्तदा ॥ गिरिमुत्साद्य हनुमाद् भरतं वीक्ष्य मूर्च्छितं ॥ वि
 क्षेपसीतां सतयो मूर्ध्नि तं योजनायतं ॥ तं पर्वतुर्दीर्घनेत्रो बाणैश्चक्रतुरंबरं ॥ असरेणुनिभं रुद्रगात्रभूतं सुखप्रदं ॥
 पंचभिस्तं हरिस्तं अभिन्नमापि मूर्च्छितं ॥ शूनैः कनकचित्रैश्चक्रतुराश्वकैस्वयोरुपात् ॥ तालोभग्नेव कंभयो रामाय
 पतितं जनाः ॥ कथयामास रुद्रिनाश्रुत्वानामोपि निर्ययौ ॥ सक्तग्रीवो महाबाहुर्भ्रातृदुःखेन दुःखितः ॥ विभीषणायुतः
 श्रीमान् विस्मयोत्सुकुले च नः ॥ वनं प्राप्य रथारूढस्तौ ददर्श च तत्त्वकं ॥ हतप्रहता विध्वंसं रामेन परिष्ठापितं ॥ जैमि
 निः ॥ ॥ रामः पप्रच्छ तौ बाकौ स्वाह्वलीधन्विनां वरौ ॥ कुतो धातो धनुर्वदो भवद्ग्रायद्वतं वरं ॥ केनोपनीतो विधिवत्क
 श्चिद्देहकृतश्रमो ॥ कश्चित्ककासकुशलो धर्मश्रवणतत्परो ॥ कश्चिन्नपरदोरेषु विरुद्धा रुष्टिर्यते ॥ कश्चित्तेषु च

विप्रेषु प्रतिज्ञाया श्रयाकृतं ॥ कस्तातः काचजननी कुत्र वासो निवेद्यतां ॥ तद्गुणितमुपश्रुत्य कुशो वचनमब्रवीत् ॥ किमस्मदे
 यकथया वंशजो हव्यान्तप ॥ क्षात्रेयोरुषमुस्त्य कथ्यते त्वाद्देशेर्जनैः ॥ शीघ्रं युधस्वरो जूडविलंबः क्रियते कथं ॥ ननु
 रंगोऽस्मदीयोऽयमुच्यतां वापि युध्यतां ॥ इतीवाक्यं तयोः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ न कुर्यात्पुनर्युद्धं भवान्कथय
 तूधवं ॥ ॥ कुशलवाचुः ॥ ॥ केवळं संप्रवेसीत् क्षमाशिको च नैवेने ॥ तात वत्स तवान्सर्वं जातकर्मदिक्कुनिः ॥
 उपनिम्य च वात्सी किं वदं सम्यं पाठयत् ॥ तथारामचरित्रं च स्वमनो ह्लादकारकं ॥ तत्तदास्यासंयोगेन हृष्टिर्विमकतां व
 जेत ॥ बुद्धिः स्वास्थ्यामनः स्वास्थ्यं प्रतापश्चापि वर्धते ॥ तस्माद्दत्तं वरं सर्वयोधानां तव मुनिषः ॥ मम तानास्ति मेरा
 तपुत्रदारधनेषु च ॥ तस्मात्तत्सर्वं सैन्यस्य गणनां तं विद्यते ॥ न शक्तिर्विद्यते रामसात्यक्काकिं क्षयावने ॥ शक्तिहीने ता
 नरः कस्तु युध्यते निश्चिते शोरे ॥ रामो मन्यत पुत्रैस्तौ सीताशब्देन कर्णनात् ॥ धिगस्तुरवलुने बुद्धिस्तुक्ता धनुरुज्जहो ॥
 पपातरपनी उधमूर्च्छितो जनमेजय ॥ ॥ इती श्रीजैमिनि कृते भारते कुशलवापाख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥
 ॥ ॥ जैमिनिः ॥ ॥ मूर्च्छां विहाय धर्मात्मा धीरः सत्यपराक्रमः ॥ एतौ कस्यात्मजौ वीरौ जानीहि कपिसत्तम ॥

कु. २३
 सग्रीव उवाच ॥ ॥ पुराणपुरुषाज्जाता बुभौमन्यत्र राघव ॥ प्रतिबिंबं तावकं च वनमध्ये विलोक्यते ॥ नापरं संगरं मन्ये ज
 ययुक्तं विना प्रभुं ॥ तवाग्नेयामिवाकौहिण्युधियोधयितुं नृप ॥ गृहीत्वा शारिखनं राजन् मुमोच पुरजस्तयाः ॥ तौ वृक्षानिक
 त्तः हत्वा चक्रतुर्मूर्च्छितं हरिं ॥ शैरस्तुनि शितैस्तावन्निर्कोपुध्यत चानरः ॥ नीकं बाणनविद्याधकुशः कोपसमं न्वितः ॥
 बभ्रुवर्बहवो नीकारुधिरात्तस्य चापरे ॥ व्याप्तं चैव रणं सर्वं तन्निमाणेर्माहाबके ॥ तावत्कुशेन वीरेण बुद्धिः सम्यग्बिन्वा
 र्यच ॥ जकौ कास्त्रेण सर्वं वीर्यं ॥ पेलुर्धरातेके ॥ सचापि पतितो नीकः परोमग्नाश्च सैनिकाः ॥ एक एवाभ्यचद्रामो नाभ
 वत्सैनिकाश्चते ॥ नामो मुमोच नाराचां स्तीक्ष्णान्काकानकप्रमान् ॥ मार्गकानिः फकाः प्रतुः ह्यपणास्ववमंदिरे ॥ मनोरथा
 निर्धनस्य शैरमेघाद्वा वीरे ॥ यं यं बाणं मुमोचा सैमराघवः कुपितो मृधे ॥ तं तं विधां चक्रतुस्तौ सचतुर्थं भववहः ॥ एवं दत्तं
 भवद्वहं लोकविस्मयकारकं ॥ दृष्ट्वा तु त्यबकं सम्यग्वाक्यो रघुनंदनः ॥ सीतावदनवद्रे दृष्ट्वा बाणैश्च नितः ॥
 पपतर धर्मादेतं मूर्च्छितो जनमेजय ॥ ततः कुशलवो ज्ञात्वा मूर्च्छितं जानकीपतिं ॥ समुत्तीर्य रथात्तस्माज्गृह्णते स्पकु
 उले ॥ केयूरं कंठहारं च लक्ष्मणस्याधिर्मज्जनं ॥ सर्वेषामपि वीराणां पतितानां रणांगणे ॥ एतस्मिन्नंतरे राजन् लवः कुशम

था ब्रवीत् ॥ श्रातः कुशग्रहीष्यामि हनुमंतं महाबकं ॥ सीतावीक्ष्य कपिं दृष्ट्वा भविष्यति न संशयः ॥ रामस्य चरधं रम्यमप्यारो
 हस्वदुर्जय ॥ लक्ष्मणस्य रथं रम्यमधिरुत्थन्नजाम्यहं ॥ जांबवस्त्रमुखा न्तर्बान्स्वरथे परिष्ठाकय ॥ हनुमज्जांबवौ तौ तौ
 मूर्च्छाविरहितौ भुवि ॥ वानरावुचतुस्तप्यं मीळया वोत्रलोचने ॥ हनुमानुवाच ॥ ॥ पश्य रामादया वीरा मूर्च्छिता बाळ
 सायकैः ॥ जांबवन्मां च कुरुते मूर्च्छितं राभसं भवः ॥ किं करिष्यामि यदीमांसेनेष्यति बहत्कुशः ॥ सीतासमीपे मरणी भवि
 ष्यति गता स्त्रके ॥ एवं बवाणे वीरे सप्राप्ते रणा गेता लवः ॥ जग्राह वानरौ तौ हि मुधा कपटसूक्ष्मौ ॥ सीतासमीपे गत्वा पस
 र्वनिगदमुं श्रुत्वा ॥ अतोरामः ससैन्यो हि समानीतं च मूषणं ॥ वानरौ केतुकार्थं ते मयानीतौ निरीक्षय ॥ मातर्भ्राजान् तं पुं
 विजृपी पुनरागतः ॥ सीतापुत्रेण रथे च वचनं चेदमब्रवीत् ॥ मानी नो वानरौ मुंचरणमप्येद्यपुत्रक ॥ मानी शिष्यमना वतौ
 जीवहीनो भविष्यतः ॥ लवस्ततस्तौ मुमुचरणमप्येमत्तकपी ॥ सीता दुर्धु पुत्रयुता नूषिणा पाकिता सती ॥ एतस्मिन्नंतरे रा
 जन् बाल्मीकिर्वरुणा लयात् ॥ श्राजगाम महोत्तमं जामुनिभिः परिवारितः ॥ कथयामास लुप्तो हि सर्वं हृत्य मशेषतः ॥ ततो
 गत्वा मुनिवरः सर्वां नुस्थाप्य वारिणा ॥ प्रास्या तं मेयनाळमुवाच रघुनंदन ॥ तव पुत्रो महाराज गृहस्थतारघुनंदन ॥ उत्था

कु. ८५. यरोमानगरीं प्रविशेत् स सैनिकः ॥ विस्मयन्नेव बहयं मुक्तं चाल्मीकानावनात् ॥ पाकयामास तैर्विहैः पञ्चाक्षिणहता क्रिया ॥ बाल्मिकिः कथयामा
 सरामा पके कवाकके ॥ सीतां नीला पुत्रयुतां संस्थाप्य रामसन्निधौ ॥ रामः पुत्रयुतो जातः सीतया सह संस्थितः ॥ युद्धं च पुत्रयोर्पद्वत् पिता
 २४ ज्ञेयपुराण्युः ॥ तथा पार्थस्य पुत्रस्य युद्धं प्रावर्तताहुते ॥ ॥ सूतः ॥ ॥ पारिक्षिताय सकृदं कथयामास जैमिनिः ॥ तत्तु युष्मत्पुत्रमारव्यात्मनः
 (आ) वैमुनिपुंगवाः ॥ नारव्यातवानिदं युद्धं बाल्मिकिः पीतपुत्रयोः ॥ यद्यारव्यास्यदमिज्जिथल्लोके पंकरुणाणीव ॥ इदमारव्यानं कं पुण्यं ये शृण्वन्ति
 नरोत्तमाः ॥ तेषु पुत्रे पौत्रे नंदं तिलुभंति विष्णुवल्लभा ॥ शृण्वन्ति दं पुण्यं शीकं श्रावयन्ते दमुत्तमं ॥ नरः फलमवाप्नोति राजस्य पञ्चमे धयोः ॥ कांचने
 न विमानेन स्वर्गं याति नरोत्तमः ॥ पुनर्लक्ष्मीस्तु पुता जायते पृथिवीतले ॥ श्रुत्वा तिस्रसु पारव्यानं श्राव्यमन्यन्ते नरोत्तमे ॥ पुंस्कोकिकचरतं श्रुत्वा तु
 क्ष्वाचीं संस्पृश्यागिव ॥ ॥ इतीश्रीजैमिनिर्वृत्तमारेते कुशलं वा पाख्यानं ननु नाथ यद्गुणमापनं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ ॥ १५
 यः पृथ्वीं भरवारणा यादिवै जैसं प्रार्थितश्चिन्मयः संजातः पृथिवीतले रविकुके ननु नृपयाचयः ॥ निःशेषं हतं राक्षसं पुनरगात्रस्ततमाद्योऽस्ति कीर्ति २४
 पापहरां विधाय जगतां तं जानकीशं भजे ॥ १ ॥ ॥ श्रीहर्षार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ श्रीसस्तकोटेश्वरार्पणमस्तु ॥ ॥
 श्रीशोके १५५५ स्तवर्षे भावनाम संवसेर दक्षिणायणे कूर्वा दत्तौ श्रीववणामासे हर्षपक्षे दक्षिणायणे भोमवासेरे कुशलं वा पाख्यानं समाप्तं ॥ श्रीः ॥

कुशलवोपाख्यानम्

नया

२५